

પ્રકરણ-૯

‘‘જોસેફ મેકવાન
અને જગદીશચંદ્રની
વપલકથાઓ :
એક વુલગાત્મક
અધ્યયન’’

પ્રકરણ - ૮

“જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓ :

એક તુલનાત્મક અધ્યયન”

પ્રસ્તાવના :

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બે સાહિત્યકૃતિઓ, બે ભાષાઓ, બે સાહિત્યસર્જકો અથવા બે સાહિત્યના યુગોનો અભ્યાસ કરીને તેમાં રહેલા સામ્ય - વૈષમ્ય કે સાદ્રશ્ય - અસાદ્રશ્ય તત્વોને તારવી આપવાનું કાર્ય તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીએ કરવાનું હોય છે. સાહિત્યમાં “તુલના” એ નવી વાત નથી. સાહિત્યના અભ્યાસ માટે જે પદ્ધતિઓ અપનાવાય છે. તે પદ્ધતિઓમાં “તુલના” નો ઉપયોગ વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે પણ ભૂતકાળમાં થતો રહ્યો હશે. કોંચેને પણ એવું લાગે છે કે આપણે તુલનાત્મક સાહિત્યની ચર્ચા કરવામાં વિવેચનના જે ધ્યેયો હતા તેનું જ પુનરાવર્તન કરી રહ્યા છીએ અને તેથી “તુલનાત્મક” સાહિત્યના મૂલ્યાંકન, વિવેચન માટે અનેક પદ્ધતિઓ છે. તેમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિ છેલ્લા થોડાં વર્ષોમાં વિશેષ પ્રકાશમાં આવતી જણાય છે. સાહિત્ય - વિવેચનની દિશામાં આ પદ્ધતિ નવી છે. છતાં પણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ અને લાભદાયી છે.

મારા આ સંશોધન કાર્યમાં ઉપરોક્ત પ્રકરણમાં મેં જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની પારસ્પરિક તુલના કરી છે. જેમાં નવલકથાઓનું કથાગત તથા શિલ્પગત સામ્ય-વૈષમ્ય સ્પષ્ટ કરી આ બંને નવલકથાકારોની નીચે મુજબની નવલકથાઓ જેવી કે જોસેફ મેકવાનની “આંગળિયાત”, “લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા”, “મારી પરણેતર”, “મનખાની ભિરાત”, “બીજત્રીજનાં તેજ”, “આ જન્મ અપરાધી”, “દાદાના દેશમાં”, “માવતર” અને “દરિયા” તથા જગદીશચંદ્રની “ચાદોં કે પહાડ”, “ઘરતી ઘન ન અપના”, “આઘાપુલ”, “મુઝીબર કાંકર”, “કભી ન છોકે ખેત”, “ટુંડાલાટ”, “ઘાસ ગોદામ”, “નરક કુંડ મેં બાસ”, વગેરે

નવલકથાઓનો અભ્યાસ કરી તેમાં વ્યક્ત થયેલી દલિતોની સમસ્યા, નવલકથાઓમાં પ્રગટ થતી પરંપરા અને આર્થિકતા, રીત-રીવાજો, સામાજિકતા વગેરે બાબતોને ધ્યાને લઈ આ તમામ નવલકથાઓનો ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કરી બંને નવલકથાકારોની નવલકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ હવે આપણે અહીં જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની સમીક્ષા કરીશું.

જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની કથાગત તથા શિલ્પગત સમીક્ષા :

- જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની કથાગત તથા શિલ્પગત સમીક્ષા, અંતર્ગત આપણે નવલકથાઓના નીચે મુજબના છ (૬) ઘટક તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીશું.

૧. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની કથાવસ્તુ
 ૨. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં પાત્ર અને ચરિત્ર-ચિત્રણ
 ૩. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં સંવાદ યોજના
 ૪. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં દેશકાળ અને વાતાવરણ
 ૫. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની ભાષાશૈલી
 ૬. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓનું ઉદ્દેશ્ય
- ઉપસંહાર

૧. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની કથાવસ્તુ :

જોસેફ મેકવાન પોતાની કૃતિઓમાં વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરનારા સર્જક છે. જોસેફ મેકવાનની “આંગળિયાત” નવલકથામાં કથાવસ્તુની સુંદર માવજત કરી સર્જનની અનુભવસૃષ્ટિમાં આવેલા કથાંશો, પાત્રોને આલેખ્યા છે. “આંગળિયાત” માં જોસેફના ચર્ચાત્રી જીવનનું મૌલિક નિરૂપણ થયું છે. “આંગળિયાત” કૃતિની કેફિયતમાં કહે છે કે ...

“દીહો એની ચાદર અને ચોકધાન ને લોભામણા બનાવવા વાણાના રંગો પૂરતો એમજ કથામાં મેં રંગપૂરણી કરી છે. છતાં હું કહીશ કે કલ્પના આમાં બહુ ઓછી ખપ લાગી છે.”

જોસેફ જીવતરને વહાલ કરે છે. જીવન જેવું છે તેવું અહીં ઘબકે છે. વાસ્તવિકતાને ચાતરીને કશું કરતા નથી. એમણે કલા પ્રમાણિક છે પણ જીવતરને ઘોખો દઈને તો નહિ જ. એમ કહ્યું છે. ‘આંગળિયાત’ નવલકથાનું વસ્તુ વિશે જોસેફ કેફિયતમાં કહે છે કે - ‘એક આથમી ગયેલી સંસ્કૃતિ અને સાચાશપણે વિસારે પાડવામાં આવી રહેલ સામાજિકતાની વાત છે’ ‘આંગળિયાત’.

‘આંગળિયાત’ નવલકૃતિ ભાવિકોમાં પ્રિય થઈ વિવેચકોએ વખાણી છે. એવી જ રીતે ‘લક્ષ્મણની અગ્નિ પરીક્ષા’ માંચે એક સત્ય વાતને સુંદર રીતે વર્ણવી છે. આ કૃતિને મુંબઈ માર્ટિંગા ગાર્ડન ગૃપે ઉત્તમ નવલકથા તરીકે વધાવી છે. ... ‘મારી પરણેતર’ માંચે એક સામાજિક પરિવેશની વાત સુંદર નિરૂપણ પામી છે. અહીં શોષિત સમાજની સમસ્યાઓને, આર્થિક વિટંબણાઓને સવર્ણો દ્વારા થતા શોષણને, વેઠપ્રથાનું, જાતિય શોષણનું ગૌરીની કથા સાથે સુંદર રીતે તાદાત્મ્ય કરી આપ્યું છે. હકીકત સાથે સપનાનું રસાયણ કથાનો પાદુભાવ કરે છે. ‘મનખાની મિરાત’ માં એ ચરોતરમાં સ્વસતા લોકોની વાત તથા કથાની માંડણી ભાવકોને રસ પડે એવી રીતે કરે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતાનું ચિત્રણ પણ કરે છે. કૃતિનો અખંડ કથાપ્રવાહ એકી બેઠકમાં કૃતિને પૂર્ણ કરવા નોતરું આપે છે. ‘મનખાની મિરાત’ નું વસ્તુ ચરોતરના ખ્રિસ્તી વણકર સમાજનું સ્પષ્ટચિત્ર અંકીત કરાવી જાય છે. તો ‘બીજત્રીજના તેજ’ માં ગાંધીયુગીન જીવનને મૌલિકતાનો પાસ આપી પ્રગટાવ્યો છે. ભૂપત જેવો વાઘરી (દેવીપૂજક) કોમનો નાયક પુની જેવી વગડાઉ નાયિકા, મોહિની જેવી સંસ્કારી અને સાદગીમય સુંદર યુવતી કથાવસ્તુની માવજત કાળજીપૂર્વક લે છે. કૃતિનો આરંભ, મધ્ય અને અંત શાંતિથી બેસીને સર્જક કથા કરતા હોય તેવો ભાવ ભાવકને જાગે છે. જે વિચારબીજ છે, તે મૌલિક છે. તેને ચથાર્થની ભૂમિ ઉપર રોપીને તેના ફળની આશા કૃતિનું કલામય પાસું છે. ગાંધીના ગુજરાતમાં વાઘરી (દેવીપૂજક) સમાજના લોકોને ચોરી કાર્ય કરી રહ્યા તે ક્યારે બંધ થશે તેવું સર્જક કહે છે. ‘આ કથામાં કોઈ ઉકેલ નથી, વિચારનું એક બીજ છે ને એકદા અંકુરવાનું છે. એવી મને શ્રદ્ધા છે.’

જોસેફની ‘આ જન્મ અપરાધી’ તેમના શિક્ષકજીવનની ગાથા છે. અહીં આજે રેલ્વેમાં જે ભ્રષ્ટાચાર થઈ રહ્યો છે. ટી.સી. દ્વારા જે ખોટું થઈ રહ્યું છે. સ્ટેશન માસ્તરોની જોહુકમીને સાચી રીતે વ્યક્ત કરાયું છે. નાયક સુરેન્દ્રમાં પિતાના કરતૂતો લીંપાય છે. પિતાના સારા અને ખરાબ લક્ષણો પુત્રમાં આવતા હોય છે. એક શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીને સારો કરવા કેવી મહેનત કરી શકે તેની વાત મૌલિક રીતે થઈ છે. તો કથામાં સ્ત્રીની શક્તિનું દર્શન પણ ચિત્રિત થયું. જ્યારે કોઈ આધાર ન હોય ત્યારેય ભાંગી પડવાને બદલે વિકાસ કરે તેવી વાત કૃતિમાં પડઘાય છે. જોસેફ મેકવાન અનુભવકથાનેય સાહિત્યકૃતિ બનાવે છે વાસ્તવનું કલામય લેખન. લેખક કહે છે -

‘આ કથા મારા શિક્ષક જીવનની અનુભવ કથા છે’ અને આ કથાની માવજત ધ્યાન ખેંચનારી બની છે.

‘દાદાના દેશમાં’ નવલકથા પણ વાસ્તવિક ઘરાતલ ઉપર નિર્માણ થઈ છે. કઠોર જીવનાનુભવને સર્જનાત્મક સંસ્પર્શ જોસેફ મેકવાન કરાવી શક્યા છે. સમાજમાં બનતી સત્ય ઘટનાઓ સાંપ્રત સ્થિતિનું ચિત્રણ, કુંવારી માતાઓ વગેરેનું કલામય આલેખન થયું છે. દસ્તાવેજી તથ્યોનું રોચક બચાન ‘દાદાના દેશમાં’ થયું છે.

જોસેફ મેકવાન પોતાની જીવન પાઠશાળામાં ભવાટવિમાં જોયેલા, જાણેલા પાત્રોના જીવન વિશે પોતાના સત્યાનુભવોને સાહિત્યનો રંગ ચડાવી કથાને મલાવી, ચાકડે ચડાવી, ભાવકને સંદેશ આપી જાય, આનંદ રસ પીવડાવતી જાય તેવી કૃતિનું નિર્માણ કરે છે. તેમની ‘માવતર’ નવલકથામાંયે કુંવારી માતાઓની જીવનની સમસ્યા, સંઘર્ષનું નિરૂપણ ભાવકને સ્પંદિત કરી દે તેવી રીતે થયું છે. હેનરીજ લાઉઘર અને સેવામય ખ્રિસ્તી સાધવીઓના અધ્યાત્મ રંગને કૂનાગીરીને રીતે સત્યને ઔચિત્યપૂર્વક જીવંત કર્યું છે. સર્જક કહે છે ‘માવતર’ જેવી કૃતિઓમાં કલ્પનાનો ઉમેરો ઓછો યા કથા વળાંકોના જતન પૂરતો જ છે. એવું ગાઈ વગાડીને કહેવું હવે અબખે પડવા માંડ્યું છે. આ પ્રકારની કથાઓ જીવનમાંથી જડી છે અને અનુભવની કેડીએ કંડારાઈ છે. સુદીર્ઘ શિક્ષક જીવનમાં આ લખનારને અનેક અનુભવો એવા લાઘ્યા છે. જેમાંથી માનવજીવનની સંકુલતાઓ એના જૂજવારૂપે દેખાઈ છે.’

જોસેફની ‘દરિયા’ નવલકથામાંયે કથાવસ્તુ પૂર્વે બની ગયેલું છે. જોસેફ મેકવાન અનુભવથી ઘડાયેલા સર્જક છે. તેમને જીવનમાં અનેક પાત્રો સાથે સંપર્ક રહ્યો છે. ખાસ તો અતિતરાગને આલાપવામાં તેઓ અગ્રેસર છે. ‘દરિયા’ ના પતિ લક્ષ્મણની શોધ લેખક કરે છે અને તેનું આકસ્મિક ભેટી જવું આ સત્ય વિશે લેખક કહે છે -

‘દરિયા’ ના પતિ લખમણની શોધ અને સાવ આકસ્મિક થઈ જતી તેની ઓળખ નોતરી આણેલ ઘટના નથી. હું એને અંજળ માનું છું. ઘણું ખરું જીવનમાં એવું બનતું હોય છે કે એ ગળે ઉતારવું કે સમજવું દુષ્કર પડે. પરંતુ નિયતિની એ જ તો લીલા છે.’

અહીં કલ્પનાના રંગો નહિવત્ જોઈ શકાય. માત્ર વાસ્તવનો રંગ જેવું છે તેવું ચિત્ર છે. તો યે કથાની માવજત એવી થઈ કે ‘દરિયા’ નું ચરિત્ર ભાવકના હૃદયને સ્પંદિત કરી જાય છે. ભાવકોને કથારસ વહાવી જાય છે અને જોસેફ મેકવાન તેમાં સફળ રહે છે.

શ્રી બાબુ દાવલપુરા ઉચિત જ કહે છે -

“દલિત નવલકથાઓના સમૂહમાં અલગ તરી આવતી સર્જકની આ નવલકથામાં ગ્રામ સમાજની સર્વા ઉજળિયાત અને પછાત જ્ઞાતિઓ સાથેના દલિત જ્ઞાતિના જનસમુદાયના સંબંધો, સંઘર્ષો નહિ પણ વણકરોના પોતાના જ્ઞાતિ સમાજના આંતરિક કુસંપને કારણે સર્જતી વિસંવાદિતા અને કૌટુંબિક વિટંબણાઓનું આલેખન કળાકીય સભાનતાપૂર્વક થયું છે.

આમ જોસેફ નૂતન કથાબીજને સારી રીતે કથાની માવજત કરતાં તથ્યોનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં કલાને ઉજાગર કરી છે. જોસેફની ‘આંગળિયાત’ નવલકથા તેનું ઉદાહરણ છે. તો ‘મારી પરણેતર’ માં કે ‘બીજત્રીજના તેજ’ જેવી નવલકથાઓના નક્કર વાસ્તવિકતાનું કલાકીય બચાન છે. ‘દાદાના દેશમાં’, ‘માવતર’, ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’ પણ તેના કથાબીજને કારણે ભાવિકોમાં લોકભોગ્ય બનેલી તે જોસેફની સર્જક સજ્જતા બતાવે છે. એક કથાકાર તરીકે જોસેફ ખાસ્સા ઉચકાયેલા છે. તેથી જ તો તેમની ‘આંગળિયાત’, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલી.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે મુજબ જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓની કથાવસ્તુની સમીક્ષા મુજબ અહીં આપણે હવે જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓની કથાવસ્તુની સમીક્ષા કરીશું.

રચના એ રચનાકારની અંદર રહેલો એક દબાણનો વિસ્ફોટ છે. ફક્ત અભિવ્યક્તિની અનિવાર્યતા છે. આ દ્રષ્ટિથી એ વિચારણીય પ્રશ્ન થઈ પડે છે કે જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં કોઈ રચનાત્મક દબાણનો વિસ્ફોટ છે, તેથી જ નવલકથાઓના શિલ્પનું ઇમાનદારીથી સ્પષ્ટીકરણ કરવું આવશ્યક થઈ જાય છે.

જગદીશચંદ્રની ચર્ચિત નવલકથાઓમાં “ચાટોં કે પહાડ”, “ઘરતી ઘન ન અપના”, “આઘા પુલ”, મુઝીભર કાંકર”, “કભી ન છોકે ખેત”, ટુન્ડા લાટ” અને “ઘાસ ગોદામ”માં પ્રેમનું સમન્વિતરૂપ, નીચલા વર્ગની પીડા-આસ્વાદ, મનુષ્ય મનની વેરભાવના યુક્ત મૂળમાં રહેલી પશુતા ક્યાંક સુસ્થિર અર્થવ્યવસ્થાને ડગમગતી જોઈને અનેક સમસ્યાઓ પેદા થઈ શકે છે, જેનું પરિણામ દુઃખ, નિરાશા, અવસાદ, વિવશતા વિગેરે આવે છે. જગદીશચંદ્ર એ આ બધા ઘાવનો દિલની ઊંડાઈથી અનુભવ કર્યો છે જે પ્રસ્કૂરણિત થઈને આલોચ્ય નવલકથાઓમાં અવતરીત થયું છે.

જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓમાં કથાવસ્તુનો અભ્યાસ કર્યા પછી હવે આપણે અહીં આગળ જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની કથાવસ્તુનો અભ્યાસ કરીશું.

નવલકથા ‘ચાટોં કે પહાડ’ જગદીશચંદ્રની પહેલી કૃતિ છે. જે વીસ અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે. એના કથાનકના સંદર્ભમાં સ્વયં જગદીશચંદ્રનું પક્તવ્ય અવલોકનીય છે, “આ નવલકથા લખવા માટે મેં કોઈ યોજના બનાવી નહોતી કે ના કોઈ પ્લોટ બનાવવાના ચક્કરમાં પડ્યો હતો. એના પાત્રોની રૂપરેખા પણ મેં તૈયાર નહોતી કરી. હકીકતે આની વિષયવસ્તુ મારી અંદર અન્તપશ્ચેતનમાં જવાળામુખીના લાવાની જેમ ફાંટ-ફાંટ થતી હતી અને એક સાંજે એક મામૂલી ઘટના બાદ તે ફાટી નીકળી હતી. હું ફરીથી કહીશ કે, આ નવલકથાની રચના મેં આત્મતૃષ્ટિ માટે જ કરી છે.

આ નવલકથામાં વર્ણિત કથા મુખ્ય પાત્ર દિનેશ તથા માલતીના વાદ-સંવાદ પર આધારિત છે. હકિકતે ‘ચાદોં કે પહાડ’માં કથાનકના બે પ્રકારો જોવા મળે છે. એક મુખ્ય અને બીજી ગૌણકથા. મુખ્ય પાત્રને મધ્યમાં રાખીને તેના કાર્ય, વ્યાપારને વર્ણવે તે મુખ્ય કથા તથા અન્ય ઘટનાઓ પર આધારિત કથાનું ગૌણ કથાઓના રૂપમાં નિરુપણ થયું છે. હકિકતે ‘ચાદોં કે પહાડ’ ભાવના-પ્રધાન નવલકથા છે. જેમાં કિશોરવયની સ્મૃતિઓ ઊભરાતી હોય તેવી પ્રગટ થઈ છે. કથાનાયક દિનેશ પોતાની પૂર્વ સ્મૃતિઓમાં ખોવાઈને કહે છે કે, “જો હું વાટ જોઈ શકતો હોત તો સમય મારા માટે પાણીના એક - એક ટીપાં સ્વરૂપે ન વહી શક્યો હોત. એક વાર પહેલા પણ આ જ જગ્યાએ મેં મારી ની રાહ જોઈ હતી.

“ચાદોં કે પહાડ” ના કથાનક અંતર્ગત શ્રીનગરથી લઈને દિલ્હી મહાનગર સુધીનો પરિવેશ સમાયેલો છે. કથાનાયક દિનેશ શ્રીનગર ગયેલો છે. ત્યાંજ તેમના મિત્ર પ્રકાશની પાસે માલતીની સાથે મુલાકાત થઈ જાય છે. બંનેના સંબંધમાં આકર્ષણ વધતું જાય છે. માલતી સાથે પોતાના વધતા આકર્ષણથી દિનેશને એક ઊજ્જવળ ભવિષ્યની આશા બંધાય છે. તે પોતાના જીવનની અધૂરી યાત્રાને પૂરી કરવાની કોશિશ કરે છે કારણ કે આ પૂર્વે પણ તેને પ્રેમથી હતાશા જ મળી છે. દિનેશ પોતાની સ્વપ્ન સુંદરી કમલથી દૂર થઈ ગયો હતો તથા મારી ની સહમતિથી થયેલ લગ્નમાં પણ સ્થાયિત્વ આવી શક્યું નહોતું. માલતીના સંપર્કથી દિનેશ પોતાની ખાલી જગ્યા ભરવા ઇચ્છતો હતો.

શ્રીનગરમાં ઉનાળાની રજાઓ વિતાવવાના ઉદ્દેશ્યથી માલતી આવેલી છે. તેમની માસી રેખાને ત્યાં રોકાય છે. દિનેશની સાથે પહાડોની સૈર (સહેલગાહ) કરીને તે તૃપ્ત થાય છે. કારણ કે, દિનેશનું નિશ્ચલ વ્યક્તિત્વ માલતી માટે આકર્ષણ બની ગયું હતું, પરંતુ રજાઓ પૂરી થયા બાદ માલતી દિલ્હી પાછી ફરે છે. ત્યાં દિનેશ તેને મળવાની કેટલીયે કોશિશ કરે છે પરંતુ તેને માલતીનો બદલાયેલો વ્યવહાર જોઈને દુઃખ અને આત્મગ્લાનિનો અહસાસ થાય છે. મુખ્ય પાત્ર દિનેશની ભાવુક્તા, પરાજય, હતાશા, કુણા તૂટવાના મધ્યથી જ કથાનકની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ જાય છે.

જગદીશચંદ્રએ વચ્ચે-વચ્ચે અનેક ટુંકી કથાઓનો સમાવેશ કરીને કથાનકને નીરસ બનતા બચાવી લીધું છે. દિનેશ પોતાના પરિવારમાં પહોંચે છે. પરંતુ ભાઈ-ભત્રીજાઓની પરિસ્થિતિ જોઈને તરત દિલ્હી પાછો ફરે છે. દિલ્હી આવીને તેમના મિત્ર તથા સંબંધીઓને મળીને ભાપુક દિનેશ ખુબજ વ્યથિત થઈ જાય છે. તેને મહેન્દ્ર-મદન તથા પ્રભુ જેવા મિત્રો મળવાથી મહાનગરીય જીવનની કટુતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. દિનેશનો મિત્ર પ્રભુ અત્યંત વ્યસ્ત દેખાય છે તો મહેન્દ્ર-અનીતાનું દામ્પત્ય જીવન મશીન જેવું થઈ ગયું છે. ઘરે મહેમાન આવ્યા હોય તો તેમણે હોટલમાંથી જમવાનું મંગાવવું પડે છે. મહેન્દ્રની પત્ની અનીતા કહે છે કે મને તો જમવાની ભૂખ જ નથી. “આવા સમયે તો ઘરે જમવાનું બનાવવું મુશ્કેલ છે. હોટલમાંથી જ લઈ આવો.”

બધું મળીને “ચાદોં કે પહાડ”નું કથાનક અત્યંત સંક્ષિપ્ત કલેવર (શરીર)માં સીમિત પાત્રોની વચ્ચે નિર્મિત થયેલું છે. તેમાં ખંડીત જીવન તથા અન્તર્મુખી પ્રવૃત્તિ જ સર્વત્ર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કથાનક દ્વારા એક વિશિષ્ટ જીવન દર્શનનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. ખરેખર લેખકનું ધ્યાન કથાબન્ધના દરેક નિર્માણ પર જઈ શક્યું નથી અને તે પોતાના મનના બધા જ આવેગોને ઠાલવતા ખાલી અને હળવા થતા જાય છે અને છેલ્લે તેમને લાગે છે કે હવે તેમની પાસે કહેવા માટે કંઈ જ નથી. આ લેખકની પહેલી નવલકથા છે, કથાગુંફન માટે શરૂઆતથી જ જે ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું તે આપી શકાયું નથી.

નવલકથા “આઘા પુલ”નું કથાનક ચરિત્ર પ્રધાન છે. નવલકથા કેન્દ્રિય ચરિત્ર કેપ્ટન ઈલાવતની ચારેય બાજુ કથા વિકસિત થતી ગઈ છે. સંપૂર્ણ નવલકથા વીસ અધ્યાયોમાં વિભક્ત થયેલી છે. કથાવાર્તા વિવરણાત્મક છે. જેમાં પ્રત્યેક પાત્ર પોતપોતાની રીતે સ્થિતિનું સ્પષ્ટિકરણ પ્રસ્તુત કરે છે. નવલકથા પ્રારંભથી અંત સુધી એકેય પ્રકારે કંટાળો જન્માવતી નથી અને સતત રોચકતા બનાવી રાખે છે. નવલકથામાં વર્ણવેલી એક કથા પછી આવતી બીજી અન્ય કથાઓનું સામંજસ્ય બની રહે છે. કથાવાર્તાની સુઘડતાનું મૂલ્યાંકન પ્રયાગ નારાયણ ત્રિપાઠીના આ કથનોથી થઈ જાય છે કે, “તે કોઈ સંવેદનશીલ કથાકાર કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર વચ્ચે જીવતો હોય, તે ક્ષેત્રના

ઉપરી અને અંદરના પાયાઓમાં તીક્ષ્ણ નજરથી જોવે છે તો તે ઘણી હદ સુધી તેની વાસ્તવિકતામાં જઈ શકે છે.”

હકિકતે “આઘા પુલ” નવલકથા સૈન્ય જીવનનું શુદ્ધ તથા વિશ્વસનીય લેખા-જોખા પ્રસ્તુત કરે છે. આજ સુધીની ચુદ્ધ સંબંધી નવલકથાઓમાં “આઘા પુલ”નું મહત્વ બિનવિવાદાસ્પદ છે. કથાકાર પોતે ચુદ્ધના દિવસોમાં રિપોર્ટર (પત્રકાર)ની હેસિયતથી ચુદ્ધભૂમિમાં ગયેલા છે. જ્યાં તેણે સૈનિક પરિવેશમાં રહીને ત્યાંની આદતો, તેઓની કાર્યશૈલી તથા સામાન્ય વ્યવહારનો અનુભવ કર્યો છે.

“આઘા પુલ”ની કથા ખુબ જ સીધી અને સરળ છે. કથાનાયક કેપ્ટન ઇલાવત પોતે સાદગી, કર્તવ્ય પરાયણતા, મૃદુભાષી હોવાથી બધાના પ્રેમ તથા સહાનુભૂતિનું પાત્ર બની જાય છે. ઇલાવતના શૌર્ય તથા ત્યાગની ભાવનાથી વાંચનની સંવેદના વાચકમાં અનાયાસ જાગૃત થતી જાય છે. કેપ્ટન ઇલાવત નવયુવાન તથા મહત્વકાંક્ષી યુવક છે. તેમની અભિલાષા મેજર જનરલ બનીને નિવૃત્ત થવાની છે, “તમને એક વાત કહું મારી ઉંમર એંશી વર્ષની થશે અને હું કમસે કમ મજર જનરલ બનીને નિવૃત્ત થઈશ.”

“આઘા પુલ” નો પ્રારંભ સુખદ ઘરાતળથી થઈને અંત દુઃખદ સ્થિતિઓમાં થાય છે. પ્રારંભમાં કેપ્ટન ઇલાવતનો સંપર્ક સેમી ઉર્ફ સતેન્દ્ર ગ્રેવાલથી થાય છે. જે બંનેને ઘણી ઊંચાઈમાં જીવવાની પ્રેરણા પ્રદાન કરે છે. છાવણીના બધા વિસ્તારના રેજિમેન્ટથી લઈને ચુદ્ધના સમાપન સુધીનું વાતાવરણ વર્તમાન તથા ભવિષ્યના અન્તઃદ્રવ્યને રેખાંકિત કરે છે, પરંતુ કથાનકનો અંત કાર્ણાક થાય છે. એક બહાદુર, આશાવાદી, આત્મવિશ્વાસી સૈનિકનું મૃત્યુ દુઃખદાયક બની જાય છે.

નવલકથાની કથા વિભિન્ન ચરિત્રોના ઘાત-પ્રતિઘાત, અંતઃસંઘર્ષ, બહિ સંઘર્ષને લઈને વિકસિત થાય છે. સૈનિકના પરિવેશમાં રહેનારો યુવા અધિકારી પોતાના વ્યવહારમાં કેટલો વિનમ્ર અને શાલીન રહે છે - એ જ પ્રસ્તુત નવલકથાની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે. કથાનકમાં રોચકતાના ગુણ સર્પત્ર વિદ્યમાન છે. રેજિમેન્ટમાં કોઈ સમારોહ હોય અથવા મેસની પાર્ટી, સૈનિક ઓફિસરનો પ્રેમ પત્રાચાર હોય કે યુદ્ધભૂમિમાં

સમર્પિત થઈને જાનની બાઝી લગાવવાના અદમ્ય સાહસ – બદાય વિષયની સુકુમારતા, રોચકતા જળવાઈ રહે છે. કથાનકની રોચકતા કેપ્ટન ઈલાવતના કથનોમાં જોવા મળે છે, “સર હું જ્યારે પણ નવા સ્ટેશન પર જાઉં છું. તો સૌથી પહેલા સારા હલવાઈ (કંદોઈ) અને સુંદર છોકરીઓના ઠેકાણાઓ વિશે જાણું છું.”

છાવણીના રેજિમેન્ટ સમારોહમાં લેફ્ટનન્ટ દર્શનલાલના પિતાના અતિથિ બનીને આગમન અને ઈલાવત તથા કર્નલ ગિલની તેમની સાથે મુલાકાતનું દ્રશ્ય એક હૃદયસ્પર્શી ઘટનાની યાદ અપાવે છે, “એટલી વારમાં બાથરૂમનો દરવાજો ખુલ્યો. એક દુબળો-પાતળો વૃદ્ધ આદમી રૂમમાં આવ્યો. તેણે પોતાના કદ-કાઠીથી ઘણી જ મોટી કમીઝ પહેરેલ હતી અને સેફ્ટી રેજરથી દાઢી બનાવવાની કરેલી કોશિશથી ચહેરા પર ઘણા જખમ થઈ ગયા હતા.

કથાનકના આવશ્યક ગુણના રૂપમાં મૌલિકતાની છાપ સર્વત્ર બની રહે છે. ઉપન્યાસકારે કોઈપણ પૂર્વાગ્રહ વગર યથાસ્થિતિનું રેખાંકન કરેલ છે. સૈનિક પરિવેશની યુદ્ધનીતિનો ઉલ્લેખ સહજ છે. યુદ્ધ દરમિયાન વિભિન્ન ઈશારાઓનો ઉલ્લેખ, યુદ્ધ-ભૂમિમાં સિપાહીની સાથે-સાથે કમાન્ડરની સક્રિયતા પ્રસ્તુત નવલકથાની મૌલિકતા વધારી દે છે.

ટુંડલાટ નામક કૃતિ પણ યુદ્ધ વિષયક છે. એની કથા પંદર અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે તથા કથા એક ખાસ ચરિત્રના જીવન સંબંધી ઊથલપાથલને લઈને લખવામાં આવી છે. સમસ્ત કથા એમની ચારે બાજુ ફરતી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એટલે જ ચર્ચિત નવલકથા “ટુંડલાટની કથા ચરિત્ર પ્રધાન છે.

જગદીશચંદ્રએ વિવરણાત્મક શૈલીમાં કથાને વિસ્તારી દીધી છે. શરૂઆતથી અંત સુધી ગતિશીલ લઘુકથાઓ સુનિયોજિત તથા ક્રમબદ્ધતાપૂર્વક વિષયની રોચકતા વધારે છે. “ટુંડલાટ”ના કથાનકમાં વૈચારિક ઘરાતળ પર મજબુત ચિન્તન પ્રસ્તુત કરેલ નથી. જેથી કથાનકની આ એક નબળાઈ કહી શકાય. કથાકારે સ્થિતિઓની મુશ્કેલીઓને તો

રજુ કરી દીધી, પણ તેની પાછળ છુપાયેલી ઐતિહાસિક વિસંગતતા તરફ કોઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. ટૂંકમાં “ટુંડાલાટ” નવલકથાની કથા સાધારણ છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા “ટુંડાલાટ”ના બીજ ક્યાંથી મળ્યા તે લેખકે કથાના પ્રારંભમાં સ્વીકાર કર્યો છે.” તે અજ્ઞાત, અનામ કોમરેડ (શ્રીમાન)ના નામે જેણે નવેમ્બર ૧૯૫૦ માં મને આ કહાની સંભળાવીને કહ્યું હતું કે રૂસી (રશિયન) ફિલ્મ ટેલ ઓફ સાઈબેરિયાની કહાણી છે અને તે પ્રવાસી અનામ સાયકલ રિક્ષા ચાલકના નામે જેણે ૨૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૬ માં મને દુર્ઘટનાનો શિકાર બનાવીને મારા જમણા પગને દસ અઠવાડીયા માટે પ્લાસ્ટર લગાવી દીધું હતું અને આ નવલકથા લખવાનો મને અવસર આપ્યો હતો.”

જગદીશચંદ્ર એ ઉપરોક્ત ઘટનાઓથી પ્રેરણા લઈને હોનહાર મહત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિને કેન્દ્ર બિંદુમાં રાખીને કથાના તાણાં-વાણાં ગૂંથ્યા. આ જ કુશળ પરંતુ અસફળ વ્યક્તિ સુનીલ કપૂરના રૂપમાં કથાનકનું મુખ્ય પાત્ર બન્યું. એમના માર્મિક જીવન પ્રસંગોને પ્રામાણિક બનાવીને કથાનો રેશેરેશો ગૂંથ્યો છે. કેપ્ટન સુનીલ કપૂર સેનામાં આપાત કમીશન સેવા દ્વારા પ્રવેશ મેળવે છે. નિર્ધારિત સમય પછી તેને કાઠી નાખવામાં આવે છે. કારણ કે તેની ભરતી નિયમિત સેવાને આઘીન થઈ નહોતી. ત્યાંથી નિરાશ થયેલ સુનીલ કપૂરને એક જ સાધનાની લગની લાગી – સંગીત સાધના, સારો વાયોલીનવાદક બનવા અને પ્રતિષ્ઠિત સંગીત વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવીને પોતાની સાધનામાં લાગી જાય છે.

સંગીત વિદ્યાલયમાં કેપ્ટન સુનીલ કપૂરના જીવનમાં નવો વળાંક આવે છે. રોમિલા નામક વિદ્યાર્થીની સાથે સંપર્ક વધે છે, જે અતિ પ્રગાઢ થઈ જાય છે. આ બંનેના પ્રેમ સંબંધની ચર્ચા વિદ્યાલયના પરિવેશનું એક અંગ બની ગયું હતું. એકાએક ભારતીય સીમા પર છેડાયેલા યુદ્ધનો સંવાદ આવે છે. કેપ્ટન સૂનીલ કપૂર સહર્ષ સેનામાં ફરી જાય છે. તેને આશા રહે છે કે, કદાચ ત્યાં તેના જીવનમાં કોઈ સ્થિરતા આવી જાય. સુનીલ કપૂરની ઈચ્છા ત્યાં પણ પૂરી થઈ શકી નહીં. લડાઈ દરમિયાન એમનો જમણો હાથ ખરાબ રીતે જખમી થઈ જાય છે. જે તેને વિકલાંગ બનાવી દે છે.

કેપ્ટન સુનિલના શ્રવણની નિરર્થકતા અહીંથી જ શરૂ થાય છે. સંગીત સાધના માટે તેમને અયોગ્ય ગણાવી દેવાય છે. નવલકથાનો જન્મ સુનિલના શ્રવણની અસફળતા સાથે જ થાય છે, જ્યાં એક તંદુરસ્ત વ્યક્તિની ઇચ્છાઓ નિયતીની વિડંબણાઓ બનીને રહી જાય છે. કથા નાયક સુનિલનું શ્રવણ ખંડિત થઈ જાય છે, ન તો ભરપૂર શ્રવણ કે ન તો મોત સુનિલના શ્રવણની આજ વિડંબણા છે. એ દ્રષ્ટિથી શિર્ષક “ટુંડા લાટ” પોતાના આશયને વ્યક્ત કરવામાં સફળ રહે છે. પરંતુ જગદીશચંદ્રની નવલકથામાં સામાજિક સંદર્ભોને વ્યાપક રીતે તપાસવાની કોશિશ કરવામાં આવી નથી અને ભાગ્યવાદી લક્ષણો અપનાવીને નવલકથાના ઉત્કર્ષને બનાવી દેવાયું છે. “ટુંડા લાટ” ના સંબંધમાં રાજકુમાર સૈનીનો મત ઉલ્લેખનીય છે, “ટુંડા લાટ”નો કથાસાર કોઈ વ્યક્તિગત કથાસાર (કથા હેતુ) નથી, તે આ પૂંજીવાદી સમયમાં યુદ્ધની વાસ્તવિકતા દર્શાવતો સંપૂર્ણ માનવ સમાજનો કથા હેતુ છે.”

જગદીશચંદ્રની બહુચર્ચિત નવલકથા “ઘરતી ઘન ન અપના”માં નિર્પેક્ષ સામાજિક દ્રષ્ટિથી વર્ગ સંઘર્ષની સમસ્યા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. તેથી જ આ કથાવસ્તુ સમસ્યા પ્રધાન છે. કથાનાયક ‘કાલી’ની આજુબાજુ આ સમસ્યા આટા મારતી રહે છે. ‘કાલી’ની કથા જ આધિકારીક (મુખ્ય) કથા છે, બાકીની કથાઓ પ્રાસંગિક છે. કથાનક અડતાલીસ અધ્યાયોમાં વેંચાયેલ છે. તેનું કથાસૂત્ર સુગંઠિત સરળ તથા ક્રમબદ્ધ છે. પોતાના હાવભાવ તથા વિચારોથી ભરપૂર કથાનક આકર્ષક હોવાની સાથે-સાથે જિજ્ઞાસાવર્ધક પણ છે. ઘટનાઓની પસંદગી અનુભવાયેલ યથાથિ દુનિયામાંથી ઉપાડીને શબ્દબદ્ધ કરવામાં લેખકે પ્રસંશનીય પ્રયાસ કર્યો છે. કથાવસ્તુની મૌલિકતા તથા ઉત્સુકતા અંત સુધી જળવાઈ રહે છે અને કથા વર્ણનક શૈલીમાં પૂર્ણ વિવિધતા સાથે લેખક કહેતા ચાલે છે.

કથાનાયક ‘કાલી’ ચમાર જ્ઞાતિનો એક એવો નવયુવક છે જે છ વર્ષ પછી રૂપિયા કમાઈને કાનપૂરથી આવે છે. શહેરોની જાકમજાળથી અંજાયેલો ‘કાલી’ પોતાની જાતને ગામના ચોંઘરીઓ, જાટો, શેઠ-શાહુકારની સમકક્ષ સમજવા લાગે છે. ગામમાં આવતા જ ‘કાલી’ મકાન નિર્માણની વાત મનમાં નક્કી કરી લે છે. અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે.

પૂરૂ મકાન બની શકતું નથી. વચ્ચે જ કાલીની કાકી પ્રતાપી મરી જાય છે. કથાનકના નિર્માણમાં ‘જ્ઞાનો’ નામક યુવતિનો પ્રસંગ શરૂથી અંત સુધી નવલકથામાં વિદ્યમાન રહે છે, જોકે, તે એક દુઃખદ પરિણામ આપીને સમાપ્ત થાય છે. ડૉ. બંસીધરે લખ્યું છે કે “નવલકથાનો પ્રારંભ કાલી અને જ્ઞાનોની પ્રેમ કહાનીથી થાય છે, આ કહાની નવલકથાની કરોડરજજુ છે.” જ્ઞાનો સાહસિક નિર્ભિક યુવતી છે. વયોચિત આકર્ષણ કાલીની નજીક આવે છે. કાલીની સાથે તે એક નવા યુગનો સંદેશ લઈને ઉઠે છે. પરંતુ મધ્યયુગીન સામંતી સંસ્કારોની સામે તેને નમવું પડે છે અને અંતમાં જ્ઞાનોએ ઝેર ખાઈને પોતાનો અંત કરવો પડે છે. જો કે કથાનક નવલકથાનું બહારનું આવરણ હોય છે, એ દ્રષ્ટિએ “ઘરતી ઘન ન અપના”માં જગદીશચંદ્રએ ગામના ચૌઘરીઓની રહેણી-કરણી તથા ભૂમિહીન અમારોની રહેણી-કરણીનું વાસ્તવિક ચિત્રણ કરીને કથાનકને આકર્ષક બનાવ્યું છે. ચૌઘરીઓની મનોવૃત્તિ શોષક-શાષકની હોઈ છે. તેઓ મજદૂરી આપ્યા વગર કામ લેવું તે પોતાનો અધિકાર સમજે છે.

કથાનકમાં એક પ્રાસંગિક કથાનો પણ સમાવેશ થયો છે જે ઘટનાની દ્રષ્ટિએ અલ્પ પ્રભાવી હોવા ઉપરાંત પણ મહત્વપૂર્ણ છે. ગામના પંડિત તથા ક્રિસ્ચિયન પાદરી અર્ચિંત્યરામ અને સૈદ્ધાંતિક કોમ્યુનિષ્ટ ડૉ. વિસનદાસની ચર્ચા ચથાસ્થાને કરવામાં આવી છે. ત્રણેય પોતાની મર્યાદાઓથી બંધાયેલ છે. તથા મર્યાદાની અંદર રહીને કોઈપણ પ્રકારે ફક્ત એક વર્ગ હરીજન સમુદાયનું શોષણ કરી શકે. તેમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. પંડિત સંતરામે પૂરના સમયે પણ પોતાના કુવાનું પાણી ચમારોને ન ભરવા દીધું તથા પાદરી ગામમાં હરીજનો - ચૌઘરીઓની વચ્ચે ચાલી રહેલ તરછોડવાની વૃત્તિના સમયમાં ખાધાન આપવાની મનાઈ કરે છે. સૈદ્ધાંતિક કોમ્યુનિષ્ટ ડૉ. વિસનદાસનો અવાજ પ્રચારાત્મક બનીને રહી જાય છે. ડૉ. વિસનદાસની કાંતિના આહવાનમાં ચથાર્થનું લેશ માત્ર યોગદાન હોતું નથી. ડૉ. વિસનદાસ વર્ગ - સંઘર્ષમાં નવી ચેતના જુએ છે. પરંતુ એને તે રક્તરંજીત કાંતિના રૂપમાં જોવાનું વધારે પ્રિતિકર સમજે છે.

કથાવસ્તુના તાણાં-વાણાંમાં ગામના હરીજનોની દ્વિધાજનક માનસિકતા દેખાય છે. જેમાં જુની પેઢી વધુ સમજદાર તથા પરિસ્થિતિને અનુરૂપ વિચારે છે. પરંતુ નવી પેઢી અસ્તિત્વવાદી છે. તેને પોતાના શ્રમ પર અતુટ વિશ્વાસ છે. એટલે તેમની પ્રતિબદ્ધતા નિર્ભિક તથા સ્વતંત્ર છે. નવલકથાના કથાનકમાં સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ વિવરણ ચમારોની અવસ્થાનું છે. જે આજે પણ શ્રીમંતોની કઠપૂતળી બની રહી છે. આ મહીલાઓની ઈજ્જત, આબરૂ જેવી કોઈ ચીજ નથી. એમને ચોંઘરીઓ દ્વારા ભોગવસ્તુ સમજવામાં આવે છે. ગામમાં વર્ણ-શંકર સંતાનોની સંખ્યા વધે છે. બાબા ફતુનું કથન છે કે “હવે જાટ અને ચમારનું લોહી એક થવા માંડ્યું છે. એટલે આ ગરબડ થવા માંડી છે. જો આજે તમારા લોહીએ જ તમારા લોહીને માર્યું તો તમને દુઃખ કેમ થયું ?”

બધું મળીને વર્ણનાત્મક શૈલીમાં કથાવસ્તુનો વિસ્તાર અંતમાં કોઈ સમસ્યાનું નિદાન આપી શકતું નથી અને બધી સમસ્યાઓ કાલીના મકાન નિર્માણની સમસ્યા, જ્ઞાનોના પવિત્ર પ્રેમની સમસ્યા, રોજગારની સમસ્યા, ચમાર સ્ત્રીઓની ઈજ્જતની સમસ્યા વિગેરેમાં ગુંચવાઈને પોતાના દુઃખદ અંતમાં પરિણમે છે.

જગદીશચંદ્રની આ રચના “કલી ન છોડે ખેત” સંપન્ન જાટ ખેડૂતોની સંઘર્ષની વાર્તા છે. આ રચના પરચીસ અધ્યાયનોમાં વિભાજિત છે. પ્રસ્તુત રચનામાં નવલકથાકારે ટાંક્યું છે કે સ્ત્રી અને જમીન માટે જાટ કોમ પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાવી દે છે. એ સમસ્યા આલોચ્ય નવલકથાના કેન્દ્રમાં પ્રતિફલીત થાય છે.

“કલી ન છોડે ખેત”ની કથાવસ્તુ સમસ્યા પ્રધાન છે. જર-જોરૂં જ કૃતિની મુખ્ય સમસ્યા છે. જે બે ખાનદાનોને પેઢીઓની દુશ્મનાવટની આગમાં નાખી દે છે. કથાના પ્રારંભમાં ગુરૂ ગોવિંદસિંહનો દોહો લખાયો છે.

“સુરા સો પહયાનીયે જો બડે દીન કે હૈત”

પૂર્જ પૂર્જ કર મરૈ કબહુંત છોડે ખેત.”

ગુરૂ ગોવિંદસિંહના ઉપર્યુક્ત દોહામાં ધર્મની ચર્ચા થઈ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત નવલકથાની કથાવસ્તુ સ્ત્રી અને જમીનની તૃષ્ણાને લઈને રચવામાં આવી છે.

નવલકથાનું આઘાંત વાચક રૂચિને જાળવી રાખે છે. કારણ કે ઘટનાઓનો એટલો ક્રમબદ્ધ ઉલ્લેખ થયો છે કે વાચક આગળની ઘટનાને જાણવા માટે ઉત્સુક રહે છે. “તે જલ્દી જલ્દી ચોકીની બહાર નીકળી ગયા. ભૂખથી તેમનું શરીર જાણે સંકોચાઈ ગયું હતું. બીજા દિવસે થાણામાં (ચોકી) જવા માટે દિલદાર વગેરેને કોઈપણ પ્રકારના સંકોચનો અનુભવ થયો નહીં.”

પ્રસ્તુત નવલકથામાં કથાનું સ્વરૂપ એટલું મૌલિક છે કે આજે પણ દેશના ખૂણે-ખૂણામાં સંપન્ન કૃષિ પરિવારમાં જર-જોરૂં સાથે જોડાયેલ ઘટનાઓ જોવા મળે છે. ચર્ચિત નવલકથામાં કથાનકની શૈલી સશક્ત છે. નંબરદારો તથા નિલોવાલીઓની વચ્ચે વિવાદ પ્રારંભ થાય છે. જસવંતકૌર નામની સ્ત્રીના પહેલા લગ્ન નિલોવાલીઓના ઉદ્દમસિંહ સાથે થયા હતા. ઉદ્દમસિંહના મૃત્યુ પછી જસવંતકૌર નંબરદારોના પરીવારમાં જગતસિંહની સાથે પત્નિની હેસિયતથી રહેવા લાગી. આ ઘટનાને લઈને નિલોવાલીઓના મનમાં દ્વેષની ભાવના થઈ ગઈ. એક દિવસ મોકો જોઈને જસવંતકૌરના ઠિકરા કરતારસિંહ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો. કરતારસિંહ મરી ગયો. બંને પક્ષોને ગંભીર ઈજાઓ થઈ. બંને પરિવારોમાં જોરદાર ફરિયાદબાજી ચાલુ થઈ ગઈ.

નિલોવાલીઓ તથા નંબરદારોની લડાઈમાં ગામવાળાથી લઈને સહકારી વિભાગ સુધી સર્વેએ ઊંડો રસ દાખવ્યો. ગામના વાણીયા ફેરૂમલ્લ તથા મૂંશી બાબુરામે આ પરીવારોના ધન-ધરતીનો ભરપૂર લાભ ઉઠાવ્યો. નંબરદારોના નજીકના સંબંધી મેલાસિંહની નજર બચિંતસિંહની જમીન પર પડી હતી “હું વિચારી રહ્યો હતો કે જો જસવંતકૌર તેને દત્તક લઈલે તો તેમનું મન આનંદીત રહેશે. ઘરમાં નાનું બાળક હોય તો માણસ તેમાં જ રચ્યો પરચો રહે છે.”

પોલીસ પ્રશાસન જેના હાથમાં જનજીવનની સુરક્ષાનું ઊંડું ઉત્તરદાયિત્વ છે, તે પણ તકનો અવૈધ લાભ ઉઠાવવાની ચેષ્ટા કરે છે. જીભાની માટે ધમકાવીને ગામવાળાઓ પાસેથી પૈસા લૂંટવા તે તેઓના કાળા કરતૂતોનું ઉદાહરણ છે. “મુન્સીની પાસે જઈને તેના હાથમાં ૫૦ રૂપિયાની નોટ રાખીને મુખિયા (લાલા) એ કહ્યું, તે ગરીબ માણસ છે આ રકમ પણ તેની હેસિયત બહારની છે.”

ચર્ચિત નવલકથાના કથાનકમાં તાંતણામાં ન્યાયપાલિકાનું દ્રશ્ય તાદ્રશ્ય કર્યું છે. જે ન્યાયવ્યવસ્થાની સામે પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ ઉભો કરે છે. સર્વનસિંહ નામક અસીલ ધીનું પીપડું લઈને વકીલ ગોવર્ધનરાયની પાસે જાય છે. ગોવર્ધનરાયની મુન્શીને આપવામાં આવેલી સલાહ ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી છે. “મુન્શીજી ધી નું પીપડું ઉપડાવીને સીધું મિતલ સાહેબની કોઠી પર પહોંચાડી દેજો. કાલે સાંજે જ કલબમાં મળ્યા હતા. ધી માટે કહ્યું હતું.”

બધું મળીને ચર્ચિત રચનામાં એક જ વસ્તુ જળવાઈ રહે છે, તે છે બદલાની ભાવના, જે ને આગલી પેઢીને સંપતિના રૂપમાં સોંપીને તે નિશ્ચિત થઈ જાય છે અને પોતાની સંપત્તિ શાહુકાર, ન્યાયાલય, થાણા, દવાખાનાના ચરણોમાં લૂંટાવી દે છે. અંતમાં “કભી ન છોડે ખેત” એક (સામંતિ) સંપત્તિ દેતી કથા બની રહે છે. નંબરદારોને ત્યાં પુત્ર જન્મના સમાચાર સાંભળીને નિલોવાલીઓના ઠાકુરનું કથન સ્થિતિની વાસ્તવિકતાને વ્યક્ત કરે છે, “એ વિચારીને તે ખુબ જ ઉદાસ થઈ જાય છે કે ફોજદારી કરવા ઘાયલ થવા, ફરીયાદ પર રૂપિયા વહાવવા અને લાંબી સજા ભોગવવા છતાં કોઈ ફાયદો થયો નહીં. ત્રણ ભાઈઓની યુવાની બરબાદ થઈ ગઈ પરંતુ પરનાલા જેમનું તેમ રહ્યું.”

“મુઠ્ઠી ભર કાંકર”ની કથા ચોવીસ અધ્યાયોમાં વિભાજિત થઈ છે. આમાં વિભાજનો પર ભારતની સ્થિતિનું ચિત્રણ થયેલું છે, જ્યાં બહુસંખ્યક પંજાબી શરણાર્થી દિલ્હીમાં ભાગીને પહોંચે છે અને તેમના પુર્નવસનની વ્યવસ્થા દિલ્હીમાં કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત નવલકથાના કથાનકના તાણાવાણા સીધા અને સરળ છે. ક્યાંય પણ જટીલતા તથા દુરાગ્રહ દેખાતો નથી. કથાનકના સંબંધમાં જગદીશચંદ્રનું કથન વિચારણીય છે. પંજાબી શરણાર્થીઓ પુર્નવસન માટે નવી કોલોનીઓ બનાવવામાં આવી રહી હતી. નવી કોલોનીઓ વસાવવા માટે દિલ્હીની આસપાસની જમીન કબ્જે લેવામાં આવી. તે લોકો એ રીતે પોતાના ઘરો અને ગામોમાંથી વિસ્થાપિત થઈ ગયા અને તેમની રૂઢિગત જીવન પ્રણાલી ઝડપી તૂટવા લાગી. ઉપરોક્ત વિષય વસ્તુને લઈને કથાનકના બધા જ તાણાવાણા ગૂંથવામાં આવ્યા છે.

“મુક્ટી ભર કાંકર”નું કથાનક સમસ્યા પ્રધાન છે. વિસ્થાપિત થયેલ પંજાબીઓની સમસ્યા તથા સ્થાપિત ખેડૂતોના ઉજડવાની સમસ્યા કથાનકની મૂળ સંરચના છે. નવલકથાને એક વાર વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી આગળની ઘટનાઓને જાણવાની ઉત્સુકતા તીવ્ર થતી જાય છે. એનાથી જ કથાનકની કમબદ્ધતા તથા રોચકતા ઉપસ્થિત થાય છે. આજના શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિઓમાં આ રચના એક નવો આચામ સર્જે છે. ટૂંકમાં ચર્ચિત રચનાની કથાવસ્તુ સરળ છે.

ચર્ચિત નવલકથા “મુક્ટી ભર કાંકર” માં દેશ વિભાજન પછી હજારોની સંખ્યામાં આવેલ પંજાબી શરણાર્થીઓની પુર્નવસનની સમસ્યાને ઉજાગર કરવામાં આવી છે. તેમના પુર્નવાસની સમસ્યાને હલ કરવા માટે યુદ્ધના ધોરણે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, બીજી બાજુ દિલ્હીની આસપાસ વસેલા ગામડાના ખેડૂતોને પોતાના મૂળ વ્યવસાયથી વંચિત કરવામાં આવી રહ્યા છે. આ પ્રક્રિયામાં ખેડૂતોની જમીનનું અધિગ્રહણ કરવામાં આવ્યું અને તે જમીન પર આવાસીય કોલોનીઓ બનાવવામાં આવી. આ પ્રક્રિયામાં સીધા-સાદા ખેડૂતને કેટલાય લોકો દ્વારા ઠગવામાં આવ્યો. એ જ પ્રસ્તુત નવલકથાની મૂળ કથા વસ્તુ છે. ગામના વાણીયા, પટવારી, સગા સંબંધિઓ ખેડૂતોની અસમર્થતાનો લાભ ઉઠાવે છે.

આલોચ્ય નવલકથામાં દિલ્હીથી નજીકનું ગામ બસઇ-દારાપૂરની કથા વર્ણિત છે. ગામના જાટ - ચૌધરી, રાજપૂત, બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કરછી વિગેરે પારંપારીક કૃષિ વ્યવસ્થાના એકાએક ઉચ્છેદનથી વિવશ થઇ જાય છે. કારણ કે ખેતી જ તેમની આપકનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. જમીનના અધિગ્રહણની નોટીસ પટવારી દ્વારા સાંભળતા જ ખેડૂતોની દયનીય સ્થિતિ થઇ જાય છે. “પટવારીની વાત સાંભળીને બધાના શ્વાસ જાણે રોકાઇ ગયા. પહોળી આંખોથી બધા સરપંચની સામે જોવા લાગ્યા. જો સરકારે અમારી જમીન લઇ લીધી તો ગજબ થઇ જશે, પટવારીજી અમે ભૂખ્યા મરી જઇશું. ક્યાં જઇશું, શું કામ કરીશું ?”

ગામમાં તાલુકાના વહીવટદારની પ્રતિક્ષામાં ખેડૂતો આખો દિવસ પરેશાન હતા. ગામના સરપંચે કહ્યું કે, “આપણે સરકારી હુકમથી બંધાયેલ છીએ આપણે સરકાર નથી.”

ગામના લોકોને પોતાનું ખેતર પરાયું લાગવા લાગ્યું. તેમાં ઉભેલો પાક પણ પારકો લાગવા લાગ્યો. ક્યાંક પાકને જોઈને વાણીયાનો ચહેરો ઉભરાઈ રહ્યો હતો. તો ક્યાંક પટવારીનો, તો ક્યાંક કોઈ બજારના મારફતિયાનો ચહેરો ડોકાઈ રહ્યો હતો. પરસ્પર મળીને આ વિપત્તિથી કેવી રીતે મુક્તિ મળે તે ખેડૂતો વિચારી રહ્યા હતા. આ પ્રયાસમાં કહેવાના સગાં-વહાલાં ઉત્તમપ્રકાશની શરણમાં જાય છે અને આજ વાત તેમના માટે ભયાનક શ્રાપ સિદ્ધ થાય છે.

ગામના ખેડૂતો તૂટી જાય છે. ભગવાન પાસે એ જ પ્રાર્થના કરે છે કે, “જે ભૂમિ પર જન્મ લીધો છે તેજ ભૂમિ પર ક્રિયા પણ થઈ જાય.” કથાવસ્તુની કાર્યકારણ શ્રંખલામાં સ્ત્રીઓની પ્રતિક્રિયા પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. જ્યાં ગામનો સ્ત્રી સમુદાય પણ ખેતીવાડી છૂટવાથી હેરાન છે. “ગામની સ્ત્રીઓ વિશેષરૂપે હેરાન હતી. ઘર-બાર ઉજળી જવાના વિચારથી જ તેણીઓ ઘુજી ઉઠતી હતી. ક્યારે તેઓ જો ગુસ્સામાં હોઈ તો સરકારને ગાળો ભાંડતી અને નિરાશ - ઉદાસ હોઈ તો બધી જ વાતોને પોતાનું કર્મફળ માનીને રોઈ પડતી.”

ગામના લોકોને ખેતી છોડવાનો આદેશ સંભળાવી દેવામાં આવ્યો. ખેતી પર આશ્રિત પશુઓને લઈને ચારાની સમસ્યા ઉભી થાય છે. એક દીવસ અચાનક પશુઓનો વહેપારી સરદાર આવે છે અને બધા પશુઓ બાંધીરકમ આપીને હાંકીને લઈ જાય છે. પશુઓના જવાથી કેટલાયના ખૂંટા સૂના પડી જાય છે. નવલકથાકારે પશુઓના વેચાણને પ્રાસંગિક કથાના રૂપમાં સમાવેશ કરીને કથાનકની સ્વાભાવિકતાને વધારી દીધી છે. પશુ વહેપારીના હાંકવાથી પણ ઢોર જવા માંગતા નથી, બાંધેલ દોરડું તોડવાની કે આમ તેમ ભાગવાની કોશીશ કરે છે તો તે ઢોરો પર લાઠીઓની વર્ષા થાય છે. તે દિવસોમાં કોઈ ઘરોમાં જમવાનું પણ બન્યું નહીં. ધાન જોઈને મોટાઓને પણ ભયનો અનુભવ થવા લાગ્યો હતો.

બધું મળીને નવલકથાની વિષયવસ્તુથી લાગે છે કે લેખકે પોતાનું આખું જીવન તે જ વાતાવરણમાં વિતાવ્યું છે, જેમાં શરણાર્થીઓને વસાવવાની સમસ્યા, જમીનોનું અધિગ્રહણ, ખેડૂતોની બેદખલ અને શહેરીકરણની પ્રક્રિયાની સમસ્યાનો જ સમાવેશ થતો હતો.

“ઘાસ ગોદામ” શહેરી પરીવેશના ઘાત-પ્રતિઘાતની ઉપજ છે. જેમાં દિલ્હી મહાનગરના પડોશી ગામડાઓની જમીનોના અધિગ્રહણની કથા કહેવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત નવલકથા પરચીસ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. એક લાંબી કથાના રૂપે જગદીશચંદ્ર એ વાતને સ્પષ્ટ કરી છે કે પારંપરિક વ્યવસાયથી અળગા થયેલા ખેડૂત આમતેમ રોજગાર માટે ભટકી રહ્યાં છે. નવા રોજગારની શોધે ગામના લોકો માટે એક સમસ્યા ઉભી કરી છે. નવલકથાની કથા જ સમસ્યા પ્રધાન છે. રોજીરોટીની સમસ્યાથી જ પાત્રોની મનઃસ્થિતિ સંચાલિત થાય છે. કથાનકમાં યત્ર-તત્ર પુનરૂક્તિ દોષનું સ્થાન પણ જોવા મળે છે. ગામમાં પશુઓના વહેંચાણનો ઉલ્લેખ આ પૂર્વેની નવલકથા “મુઝી ભર કાંકર” માં બાવીસમાં અધ્યાયમાં આવી ચૂક્યો છે. તેજ શબ્દસઃ “ઘાસ ગોદામ” માં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પણ જોડાયેલ છે. એનાથી કથાનકના સંતુલનમાં વિક્ષેપ પડે છે, “ગામમાં એક દિવસ એક સરદાર આવ્યો. તેની સાથે અન્ય બે વ્યક્તિ પણ હતા. તેની પાસે એક લાંબી કીરપાણ હતી અને બીજા પાસે બંદૂક અને બીજા સાથી પાસે મજબુત ડાંગ હતી.”

કથાનકમાં રોચકતા બરાબર જળવાઈ રહે છે. કથાનકનું પરીણાણ જો કે દુઃખદ હોય છે પરંતુ પાત્રોની સંવેદના પાઠકની સંવેદના સાથે અનાયાસે જોડાઈ જાય છે જે કથાનકનો એક વિશિષ્ટ ગુણ છે. નવલકથા “ઘાસ ગોદામ” “મુઝી ભર કાંકર” ની જોડતી કળી છે. જમીનોનું અધિગ્રહણ કરીને તથા વળતરની ચૂકવણી બાદની સ્થિતિઓનું મૂલ્યાંકન આકૃતિઓમાં કરવામાં આવ્યું છે. સરકારી નિતી અનુસાર શરણાર્થીઓના આવાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તથા સદીઓથી આબાદ ખેડૂત સમૂદાયને પોતાના બાપદાદાના વ્યવસાયથી ફરજિયાત દૂર કરાયા. આજ નાના-નાના ગામડાઓ ધીરે - ધીરે નગરમાં વિલીન થઈ ગયા. ગામના લોકો કોઈપણ રીતે પોતાનો

પાક સમેટવા લાગ્યા છે. ગામના સરપંચને પોતાના ભવિષ્યની ખુબ ચિંતા છે. તેને તે સમયે ખૂબ ઊંડો આઘાત લાગ્યો હતો કે જ્યારે તેના કહેવાના શુભચિંતક રણજીતસિંહ સિદ્ધ બાબાની પૂજા માટે પૂજારી તથા રામદયાલને નિયુક્ત કરી દે છે. મુખીના મનમાં શંકા ઉદભવે છે. વધતા જતા શહેરને આજે પણ જોવાની ખેડૂતીય મનોવૃત્તિ ગામના મુખ જેવી જ છે, “તે વિચારવા લાગ્યો કે શહેરે હાથ-પગ ફેલાવ્યા અને તેમની જમીનો ખાઈ લીધી. જ્યારે તેનું પેટ એટલું બધું મોટું થઈ ગયું કે આસપાસના બધા જ ગામના અન્નદાણા, શાક-દૂધ વિગેરે પણ શહેર હડપ કરી રહ્યું છે.”

ગામના ખેડૂત બંસીલાલ ઝડપથી થતા પરીવર્તન પર પોતાની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરે છે, “કોઈ કોઈનું માનતું નથી, કોઈ કોઈનું સાંભળતું નથી. બધા પોતપોતાનું હાંકી રહ્યા છે.”

દિલ્હી શહેરમાં સમાતા ગામડાઓ ઝડપથી પોતાનો રંગ બદલી રહ્યા છે. જમીનોનું વળતર મળવાથી ખેડૂતોના ઠાઠ-બાઠ બદલી ગયા છે. પૈસાનો ક્યાં ઉપયોગ કરવો, તે સમજતું નથી. અનેક ખેડૂત પૂત્રો સમય કાઢવા માટે સિનેમા જોવા, દારૂ પીવા વગેરે વ્યસનોમાં ફસાઈ જાય છે. નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર પ્રહલાદસિંહ એનો સૌથી મોટો શિકાર થાય છે. પ્રહલાદસિંહની સ્થિતિ એટલી હદે બગડી જાય છે કે ખેતીની ધનરાશિનો દુરુપયોગ કરીને, મકાન ગીરવે મૂકીને તથા સ્ત્રી તથા બાળકો ખેડૂતની હેશિયતથી ઉતરીને ખેતમુજર બનવા વિવશ થઈ જાય છે. પ્રહલાદસિંહને ખૂનના આરોપસર આજીવન કારાવાસની સજા થઈ જાય છે. કથાનકમાં નીચે દર્શાવેલ વાક્યો ઉલ્લેખનીય છે, “તમે લાલા સાથે કરારનામું કરી લો. માંગેરામ સાથે જઈને ઝુગ્ગીની જગ્યા જોઈ લેજો. ઠેકેદારને કહીને લાલ તમારી બહેનને મજૂરી પણ અપાવી દેશે જેથી તે મહેનત કરીને પોતાની મહેનતનો રોટલો ખાશે.”

નવલકથાની કથા પ્રારંભથી અંત સુધી મુખ્ય કથાની સાથે સાંપ્રત થઈને ચાલે છે. મુખ્યકથાના રૂપમાં ખેડૂતોની જમીનોના અધિગ્રહણથી આવનાર પરીણામ તથા ઘટીત નાના પ્રસંગ છે કે જે કથાનકની મુખ્ય કથાને સાર્થકતા પ્રદાન કરે છે. પરચીસ અધ્યાયોમાં વર્ણીત કથાઓ વિષયની રોચકતાને વધારી દે છે. આ કથાઓમાં પટવારીનો

ખેડૂતો પ્રત્યેનો વ્યવહાર, પટવારી, પૂજારી, રામદયાલ પંજાબીની મીલીભગત, રામસિંહ, માંગેરામ જેવા આવારા યુવકોની રાજનીતિમાં ઘૂંસપેઠ, મુખીના દિકરા દલીલસિંહની સગાઈ વિધિનું આયોજન તથા છુટા હાથે ધનનો વ્યાપ કરવો તથા રૂકમણીના નેતૃત્વમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક મંચ પર પર્દાપણ કથાનકને વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

જગદીશચંદ્રની નવકલથાના કથાનકની સામગ્રીકરૂપથી આંકણી કરીએ તો વિભિન્ન પરીવેશ તથા સ્થિતિઓથી વિવિધ વિષયોની પસંદગી કરેલ છે. ક્યાંક શુદ્ધ ભાવનાત્મક સંવેદના, યુવા અવસ્થાની આવેગમય ભાવનાઓ છે, તો ક્યાંક જીવંત યુદ્ધની પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. આજ પ્રકારે ક્યાંક શહેરી વિસ્તારની પ્રક્રિયામાં વિલિન થતાં ગામડાઓ છે, તો ક્યાંક મિથ્યાઆડંબર, ખોટી શાનો-શૌકતનો સમાવેશ થાય છે. સાથે જ આજની નવી ચેતના-સ્ફૂર્તિ પણ પ્રતિબિંબીત થાય છે. જે અન્યાય, શોષણ, દમન, ઉત્પીડનના વિરોધમાં ખુલ્લો વિદ્રોહ પર ઉતારું થઈ ગઈ છે. જગદીશચંદ્રએ આવી જ સ્થિતિઓને પોતાની રચનાઓનો વિષય બનાવ્યો છે, પરિસ્થિતિઓની સમ્યક વિવેચન કરવા માટે કથાનકની ક્રમબદ્ધતા સ્વાભાવિકતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. નવકલથા ‘ઘરતી ધન ન અપના’ તથા ‘‘કભી ન છોડે ખેત’’ અને ‘‘મુઝી ભર કાંકર’’ તથા ‘‘ઘાસ ગોદામ’’માં નિશ્ચિત સમસ્યાઓને સુઘડ રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં તથા ‘‘ચાદોં કે પહાડ’’ ‘‘આઘા પુલ’’ તથા ‘‘ટુંડાલાટ’’ માં ચરિત્ર પ્રધાન કથાનકનો લય નિર્માણ કરવામાં લેખકે તે વાતનું ધ્યાન રાખ્યું છે કે ક્યાંક કથાનકના જીવિત રેસાઓ કપાઈ ન જાય. જગદીશચંદ્રની પ્રથમ કૃતિ ‘‘ચાદોં કે પહાડ’’ નું કથાનક શિથિલ, અક્રમબદ્ધ તથા સંવેદનાત્મક છે જ્યારે ‘‘આઘા પુલ’’, ‘‘ટુંડા લાટ’’ માં સુનિયોજિત, સહજ રીતે કથાનકનો પાયો નિર્માણ પામ્યો છે. નવકલથા ‘‘ઘરતી ધન ન અપના’’, ‘‘કભી ન છોડે ખેત’’, ‘‘મુઝી ભર કાંકર’’ તથા ‘‘ઘાસ ગોદામ’’ માં વિશિષ્ટ સમસ્યાને લઈને કથાનું નિર્માણ થયું છે. ‘‘મુઝી ભર કાંકર’’ તથા ‘‘ઘાસ ગોદામ’’ ના કથાનકમાં પુનરૂક્તિ દોષ પણ દેખાય છે. ‘‘મુઝી ભર કાંકર’’ ના અધ્યાય ૨૨ માં પશુ વેપારી સર્વનસિંહનું વિવરણ ‘‘ઘાસ ગોદામ’’ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પણ પુનઃઆવૃત્તિના રૂપમાં જોવા મળે છે.

“એક દિવસ ગામમાં એક સરદાર આવ્યો. તેની સાથે બે પુરૂષો પણ હતા. મેં વિચાર્યું હતું કે મારા ઘરે પહેલો દોહિત્ર થશે તો આ વાછરડી, દિકરીને મોકલી દઈશ.

બધું મળીને જગદીશચંદ્રની ઉપરોક્ત બધી નવલકથાઓની કથાનક યોજના, કૃતિઓની ભાષાશૈલીથી લઈને ઉદ્દેશ્ય સુધી શિલ્પના અન્ય તત્ત્વનું નિયમન કરતી પ્રતિત થાય છે.

૨. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં પાત્ર અને ચરિત્ર-ચિત્રણ :

જોસેફ મેકવાન પોતાની નવલકથાઓમાં પોતાના માનવપાત્રોને ચરિત્ર સુધી વિકસિત કરી શક્યા છે. પાત્રોને સહજતાથી, સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરતા કરી શક્યા છે. પાત્રો યાવી દીધેલા રમકડાંની જેમ કે લેખકના કહ્યા પ્રમાણે નહિ પણ પોતીકિ મુદ્રા પ્રમાણે સ્વસે છે, વિકસે છે, જીવે છે, વિહરે છે. જોસેફના પાત્રો તો સ્વતંત્ર મુદ્રા અંકિત કરી ભાવિકોમાં પોતાનું સ્થાન બનાવે છે. જોસેફ પણ ચરિત્રોની અંદર રહેલાં સત્ત્વને, અધ્યાત્મને, નીતિમતાને, ટેકને ઉજાગર કરી ચરિત્રને મજબૂત બનાવે છે.

જોસેફ મેકવાન બહુધા ઉચ્ચ પ્રકારના પાત્રોની ખામીઓને તાદ્રશ કરે છે. દા.ત. ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’ ની સરિતા તો ક્યાંક કુત્સિત પતનશીલ પાત્રો પણ પાવિત્ર્યથી અભિવ્યક્ત થાય છે. ‘આ જન્મ અપરાધી’ નો વર્મા, જોસેફની ‘આંગળિયાત’ નો ટિહો, મેઠી, કંકુ અને વાલજી જેવા પાત્રો ચરિત્ર સુધી પહોંચી શક્યા છે. તેમાં મેઠી તો નર્થુ કેરેક્ટર જ છે. સર્જક કહે છે કે-

‘મેઠીમાં તો નખશિખ નર્થુ કેરેક્ટર’ જ હતા. શી એમની હૈયા ઉકલત ને શી એમની આંતર સમૃદ્ધિ !

જોસેફએ આ પાત્રો ચરિત્રોને જેવા જાણ્યાં, જોયાં, અનુભવ્યા તેવા જ નિરૂપણ કરેલાં છે. કોઈ ફેરફાર, પરિવર્તન કર્યું નથી. જોસેફ કહે છે કે -

‘આ કથામાં ચરિત્રોની પાત્રોની ગતિ એમની પોતીકી સ્વભાવગત વિકાસયાત્રા છે. પોતાના ઉછેર પ્રમાણે જ એ વર્ત્યા છે, જીવ્યા છે, ઝૂઝ્યા છે. ને ના જ ચાલ્યું ત્યારે નમી ગયા છે.’

‘આંગળિયાત’ નવલકથામાં આવતું ‘ભવાન ભગત’ નું ચરિત્ર ચિત્રણ જોસેફની ચરિત્ર ચિત્રણ કલાની સફળતા સૂચવે છે. ગૌણપાત્ર રૂપે ભગત આવતા હોવા છતાં વિશિષ્ટ મુદ્રા મૂકી જાય છે. જોસેફ ચરિત્રોની, સ્ત્રી ચરિત્રોની ગરીમા, સાત્વિકતા અને સૌંદર્યને પણ ઉત્તમ રીતે જીવંત કરી શકે છે. ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’ માં ‘સરિતા’ નું ચિત્રણ કરે છે.

‘ચળાતાં ચાદરણાંની પીળી આભામાં એમનો ઉજમાળો વાન અદ્ભૂત લાગતો હતો. બાળકને ગળે વળગાડવા લલચાવ્યા કરે એની નમણી સ્હેજ લાંબી ડોક, ડોકને આંખ ઠારતી વળાંક આપતી હડપચી એને અડીને સોહામણી લાગતી નાનકડી ઠોઠી, પતંગિયાની વિશાળ પાંખો સમાણા એકધારા ગાલ, પાતળીને લંબોતરી ભ્રમરો નીચે નીલ છોયા રતન રંગ્યા લોચન સુરેખ લલાટ મધ્યે ટીલડીને નીચે ઝળુંબતી કાનની બુટમાં લટકતાં કર્ણકૂલ લાંબા રેશમાળા કેશ, નહિ એકવડઠી નહિ દોઢવડી એવી નજરને જયી જાય એવી દેહચષ્ટિ મુલાયમ એવા જ મસૂણા હાથ અને નરી લાગણી નિતારતી હોય એવી પાતળી આંગળીઓ.

જોસેફ ચરિત્રોના ગુણ, લક્ષણો પ્રમાણે સૌંદર્યને પણ ચિત્રિત કરે છે. તેથી ચરિત્રો વહાલા વસે છે. ક્યાંક થોડાક શબ્દોમાં બધું કહી દે છે. સેવામય જીવન જીવતા ફાધર અલ્વારિશનું ચિત્રણ;

‘ખાજનો ઝભ્ભો અને જીન્સનું પેન્ટ, ભાવવાહી આંખો અને ઘાટીલું મ્હો. ૯૬ તો લક્ષ્મણનું ચરિત્ર તો તેના ત્યાગ, પરીશ્રમ, પુરુષાર્થને કારણે ઉત્તમ બન્યું છે. મિત્ર ખાતર ફના થઈ જનારો આ જણ ‘ચરિત્ર’ની અખિલાઈને સ્પર્શે છે.

‘મારી પરણોતર’ નવલકથાની નાયિકા ગૌરી પણ ઊચ્ચ ચરિત્ર છે. ગૌરી કથાન્ટે બધાની સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી જાય છે. ગૌરી જેવી નાયિકાને ખૂબ જતનપૂર્વક વિકસિત કર્યું છે. જોસેફની કલમની એ કમાલ છે. વગડાઉ પુષ્પ ગૌરીની હૈયા ઉકલત, સમાજના

મોલીઓને જવાબ આપતી ગૌરી આપણને મુનશીની નાયિકા જેવી જણાય છે. તેને ચિત્રિત્ર કરતા લેખક કહે છે -

‘ગૌરીનો બાંધો ખાસ્સો મજબૂત. ઘી ચોપડની ઓછપ નહીં એટલે કાંઠુ એમનું કુમાશ ઝબકાવે ખરું, પણ એક ઠરેલ આભા એના ઘઉંવણા દેહને સ્થૈર્ય અર્પી દે. ગંગડીના ફૂલની એક એક પાંદડીને નિખારવા માંડીએ તો ધીરે ધીરે એની સમગ્ર સુડોળતા થતી થાય એવું જ ગૌરીનું તન-બદન. એની બળછટ હથેળીઓથી આરંભીને ધીરે ધીરે નજર ખેસવતા જઈએ તો એની ત્વચાની નમણાશ દષ્ટિએ ઝલાઈ કોણી પછીના દોઢપડા બાપડા પર તસતસતી પોલકાંની બાયની મહીલી કોરનો વાન ઊઘડતો એના બેઠા ઘાટની ગરદને પહોંચે ને પછી કબજાનાં કાંઠલામાં લપાઈ જાય. ડોક જુદેરી ઝલક ના દાખવે એ આંખને ના જયે પણ સ્હેજ પહોળા પટથી હશેથી એની હડપચી પાછી એકધારા ગાલોને છટા બક્ષે, કપાલોની સંધિરેખાએ સોહતી એની નમણી નાસિકા ભરાવદાર ભ્રમરોને કારણે કાજળભર્યા લોચનમાં લાલિત્ય ભરે, કપાળ વિસ્તીર્ણ કરબડીનાં પાસિયા સરિખું ને એનું મોચમથી મંડાય ગાઢા-ઘેરા અર્ધી પીઠે પહોંચતા જડા બાલ નહીં કાળા નહીં ભૂરા સ્હેજ છીંકણિયા કીકીઓમાંય એની જ છાલક. વેડલાના ભારે નમી ગયેલા કાનની કિનારીઓ સારી ના લાગે; એટલે ગૌરી એને પટિયામાં સમાવી દે જેથી દીઠી ગમે. કાનબૂટ ડોક સાથે લીલા કરે. ગાંધર્વ કન્યા પાછી પડે એવું જાજરમાન વક્ષ.’

આવું ઉત્તમ ચિત્રણ કરી ગૌરીની શક્તિમતાનું નિરૂપણ કરે છે. જોસેફ થોડાક શબ્દોમાં ચરિત્રને તાદ્રશ્ય કરે છે. ગૌરી જેના ઉપર ઓળઘોળ થાય તે જયસીંગ રાઠોડ -

‘ઉજળોવાન, ગોળ મટોળ ચહેરો, સ્હેજ લાંબુ નાક અને વાકડિયા બાલ જેવી જ વાંકી મૂછો. નામ જયસીંગ રાઠોડ રહે મહોલ્લામાં રાંધે હાથે અને રાજપૂત હોવાની ખુમારી દાખવે.’

અન્યાય સામે બળવો કરતો આ જણ. ફના થવા માટે તત્પર રહે છે. ‘મનખાની મીરાત’ નવલકથા નારી પ્રધાન કૃતિ છે. અહીં ‘ગુણસુંદરી’, ‘રોહિણી’, ‘મંજરી’, ‘કોકિલા’ જેવું ઓજસ્વીપાત્ર ‘ગુણી’ નું સર્જ્યું છે. અને આ ચરિત્રોનો વિકાસ પણ ઉત્તમ

રીતે કરી શક્યા છે. કથાન્તે ગુણવંતી આ નારી જીવન સંઘર્ષથી પીછેહઠ કરતી નથી. એક આંખમાં આંસુ બીજીમાં આનંદ સાથે જીવે જતી સારપ તેનો ગુણ. ગુણીને આપણી સમક્ષ સર્જક મૂકે છે -

‘ગુણવંતીના નામ પ્રમાણે જ ગુણ. આમ તો બહુ સારા જરાય આળસ નહીં એટલી કામઠી; આદતમાં અંચઈનો ઈંચ નહીં એટલી આખાબોલીને સાચા બોલી. કોઈની ઈર્ષ્યા નહીં તો મારા-તારાનો વહેરો વંચોય નહીં.’

ગુણવંતીના પાત્ર દ્વારા નારીની શક્તિ, પ્રતિભાને ઉજાગર કરી શક્યા છે. કૃતિમાં આવતો પોલીસ સબ ઈન્સ્પેક્ટર અમરત પણ પાત્રગત વિકાસ સાધી શક્યો છે. ‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’ નવલકથાનો ભૂપત, વાઘરી સમાજનો આ યુવક આશ્રમ જીવનમાં મોટો થયો, સાદગી, સેવા તેની અંદર પડ્યા. સમાજને જાગૃત કરવાનું સ્વપ્ન તેનો જીવનમંત્ર છે. આ ભૂપત સામાન્ય પરિવારનો યુવક અસામાન્ય રીતે કૃતિમાં આવે છે તો’થે સહેજ રીતે ભાવકોને સ્પર્શી જાય છે. ભૂપત એક સેનાપતિ જેવો, આદર્શ તરીકે મૂકી શકાય રાખી શકાય, પ્રેરણા મળી શકે તેવું ચરિત્ર ચિત્રણ થયું છે. જોસેફની કલમની એ સિદ્ધિ છે. ભૂપતની ઓળખ આપણને કરાવતા કહે છે -

‘અર્ધી છતાં કોણી ઢાંકતી પહોળી બાંચ, કોલરના બદલે કાંઠલો, આકાર ખમીસનો, બેચ પડખે જરાક પહોળી અને પોત જાડી હાથ વણાટની ખાદીનું પણ એ ધારણ કરનારનો દેહ કસરતબાજ, આંખ, કપાળીને કાંતિ નિયમિત નિદિ ધ્યાસનની સાખ દેતી, બાંધો સુડોળ, આકર્ષક અને મોહામણો અને રંગ પરિશ્રમની સુરખી બચો સોહામણો.’

તો ભૂપતના જેમની સાથે બાળ લગ્ન થયેલા તે વાઘરી યુવતી પૂની. જે અશિક્ષિત છે તે કથાન્તે ભૂપતના જીવન ધ્યેયને સમજી જાય છે અને પિતાનું ઘર છોડી પતિના પંથે વિહરતું પાત્ર છે જોસેફ અહીં પાત્રનું પરિવર્તન સહજ રીતે કરાવી ‘પાત્ર’ ને ‘ચરિત્ર’ ની કક્ષા સુધી વિકસિત કરી શક્યા છે. પાત્રનું આ પરિવર્તન સહજ રીતે થાય છે. તેથી ગમે છે, ને જોસેફનો માનવ સેવાનો, ગાંધી રાહે ચાલવાનો હેતુ પણ પૂર્ણ થાય છે. ‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’નું ‘મોહિની’ નું પાત્ર, ગાંધીભક્ત કલ્યાણભાઈની આ પૌત્રી સોંદર્યની દેવી છે સાથે

સાદગી, સંયમ, સૌમ્યતા સેવા તેમને સહજ છે આ પાત્ર જોસેફ મેકવાનની ભવ્ય કલ્પનાની નીપજ છે. મોહિની તાદશ્ય થાય છે, થોડાક શબ્દોમાં -

‘કોઈક શિલ્પીએ તરાશી કાઢી હોય એટલી અદ્ભુત એ લાગી રહી હતી. પાની કંકુમાં બોળી એવી રક્મિતાથી ઓપી રહી હતી.’

વાઘરી સમાજનો ચોરી, લૂટફાટનો પ્રતિનિધિ જેવો વાલજી. અહીં જે રીતે ચિત્રિત થયો છે તેમાં સહજતાના દર્શન થાય ખૂંખાર વાલજી ભૂપતનો સસરો છે. રાત માથે લેનારો જણ છે પરંતુ તે માસ્તરની સારી વાતોથી - ભૂપતના સંસ્કારોથી રહેજ આકર્ષાય તેથી તે પૂની ઘર છોડી ચાલી જાય ત્યારે કશું ઉઠાપોહ કરતો નથી. વાલજીને શબ્દોમાં કંડારે છે -

‘કાળો શંખ રંગ, આંખોમાં ડોળા લોહી વર્ણ, કપાળે ચાંલ્લો, ઝાંખરા જેવી મૂછો, ચાર દા’ડાની ચડેલી દાઢી અને માથે ટોપલા જેવડું ફાળીયું. એમનાથી અર્ધો હાથ ઊંચો એનો દેહ. ખાસ્સો દૈત્યાકાર લાગે એવો પ્રચંડ દેહ અને બિહામણો દેખાવ ચકચકાટ ઉઘાડા ધારિયા સાથેની ફાંગી આંખો.’

‘આ જન્મ અપરાધી’ માં ચરિત્રોની ગતિ પરિવર્તન પામતી રહે ... ત્યારે નાયક અપરિવર્તનશીલ રહી ‘ આ જન્મ અપરાધી’ બની રહે છે. ચાર નારી ચરિત્રો અમિતા, આશા, વિપાશા, દુલેરી ચાચી. નારીના કઠોર જીવનના પ્રતિનિધિરૂપ છે. આ પાત્રોની ગતિ ચરિત્ર બનવા સુધી જાય છે જોસેફ નારી જીવનના આલખેનમાં કુશળ છે તે સમક્ષ થાય છે. તો જેના ઉપર કથા મંડાઈ છે તે ‘સુરેન્દ્ર’ પોતાના અપરાધી માનસને સત્ય ઠરાવતો રહે તેનો દેખાવ પણ તેની યાડી ખાય છે. દા.ત. -

‘બોડકું માથું આઠ-દસ દહાડાની ચડેલી દાઢી, ગોરોવાન સરેરાશથી મુઝી ઓછી ઊંચાઈ, ડાબી તરફનો નીચલો હોઠ સહેજ તરડાયેલો, લુચ્યાઈ ગોપાવવા આંખોમાં લવાતો દયા ચાચનાનો ભાવ અને જબાનમાં ફૂતકતાની ભરપૂર છાંટ.’

જોસેફ મેકવાન સત્વશીલ પાત્રોની ઊંચાઈ પ્રગટાવવા જેમ તેના ગુણોને સત્વને આલેખે તેમ અઘમ, ફૂલ્લિત પાત્રોને ચારિત્રિક વિકાસ સાધવા પણ ભૂમિકા રચે છે. સુરેન્દ્રની બાલ્યઅવસ્થાથી આરંભાયેલી ગુનાખોરી ગુનાહિત માનસનો આલેખ અહીં

નિરૂપણ કરાયો છે તેથી જે તે ચરિત્ર તેના ગુણ, અવગુણ આપણને સ્વીકાર્ય બને છે તે લેખકની વિશિષ્ટતા કહી શકાય.

‘દાદાના દેશમાં’ લઘુનવલની નાયિકા સોહામણીના કઠોર જીવનની કથા છે. કૃતિમાં ‘સોહામણી’ આરંભમાં સામાન્ય જણાય છે. એક યુવક સાથે પ્રેમમાં આશક્ત થાય. કુંવારી મા બને, આશ્રમમાં જાય ને ત્યાં હૃદયનો દીવો પ્રગટતા કઠોર પરિશ્રમ કરી જીવનને અજવાસ આપે છે. એક સામાન્ય પાત્ર અસામાન્ય રીતે વિકાસ પામે છે. માનવ જીવનનો વિકાસક્રમ પણ કંઈક આપો જ કહી શકાયને. સોહામણીનું ચરિત્ર ચિત્રણ જોસેફ મેકવાને સહજ રીતે ઊંચું કરી બતાવ્યું છે. સમાજમાં જે પાત્રો વિપરિત સમયમાં પડી ભાંગે, ભાંગેડું વૃત્તિ ધરાવે તેને સર્જક સોહામણી દ્વારા ઘણું કહી જાય છે. આ સોહામણી નામ જેવું જ રૂપ ધરાવે છે. દા.ત. -

‘કાઠિયાવાડની આહિરાણીએ ઝાઝેરા જતનથી કંડારેલા ઓળિયા સમું એનું શુભ લલાટ, એના અદકેરા ભાવે સંધિરેલા જોડતી એકધારી સેંથી, મુખડાને અદલોઅદલ બંધબેસતી નમણી નાસિકા, નજાકત વેરતા હોષ્ઠદ્રવ્ય, હડપચીને સંકોચતા રક્તિતમ આભલાંશા કપોલ અને એ આભલાંને જેબ દેતાં વિશાળ અણિયાણા લોચનને એના પર લંબાઈને કર્ણમૂળા તાંકતી ભ્રમર રેખાં, બંકિમ ઝોક લેતી સુડોળ ગ્રીવા અને આકર્ષક ઉભાર દેતા મૂઠુલ સંઘ.’

આવી સૌંદર્યની દેવી કઠોર જીવન જીવી પ્રેરણા આપી જાય છે. તો સોહામણી જેના ઉપર મોહિત થયેલી તે ગુલાબનું ચિત્રણ ગુલાબને થોડાક શબ્દોમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે.

‘કસાયેલા પાસાદાર હીરા જેવા તન-બદન વાળો ગોરો - ગોરોને ભરપૂર સોહામણો એ ગુલાબ હતો. નામને પ્રાણ પ્રકુલ્લ ગુલાબ.’

‘માવતર’ નવલકથામાં એ પાત્રોનો વિકાસ ઉત્તમ રીતે થયો છે. ‘દિવ્યા’ નું પાત્રાલેખન કુશળતાથી થયું. અપહરણ થયેલી દિવ્યાનું શારીરિક શોષણ થાય. કુંવારી માતાના આશ્રમે જાય. શિક્ષણ મેળવે. ડૉક્ટર બને સેવાનું વ્રત અંગીકાર કરે પોતાની કૂખે અવતરેલા બાળકની ‘મા’ તરીકે ચિંતા કરે સામાન્યમાંથી અસામાન્ય તરફ જવાની દિશા

દિવ્યાનું કેરેક્ટર બતાવે છે. મધર કેરોલીનાનું ચરિત્ર અને હેન્રીખ લાઉઘર જેવા પાત્રો ભાવકને સંમોહિત કરનારા બન્યા છે. ભાવકોને જીવન પ્રેરણા આપનારા બન્યા છે. ભાવકોને જીવન દર્શન આપતા આ પાત્રો ગરવાઈ ભર્યા જતનથી શબ્દદેહ પામ્યા છે. જોસેફ નારીના બાહ્યરૂપને શબ્દરૂપ આપવામાં ધ્યાનાર્હ છે. દિવ્યાને ચિતરે છે.

‘સહેજ લાંબી લંબોતરી ડોકવાળી, એકવડા સ્વસ્થ સુડોળ બાંધાની, ઘઉંવર્ણા વાનથી ઓપતી અને ટ્યૂબલાઈટની આભામાં અત્યંત લાવણ્યમયી લાગતી’ એના લંબોતરા લોચનમાં ક્યાંય કોઈ છલના કે એના મુખ ભાવમાં કશોય કોઈ કુટિલતા નહોતી કળાતી.

સેવાનો પંથ ગ્રહણ કરી, માનવતા ઉજાગર કરનાર મધર કેરોલીનાને ચિત્રે છે. -

‘ચારેય દાયકાની એમની કાયા હજીય કમનીય હતી. નીલી નીલી કીકીઓ, ગોરોગોરોવાન, આરસમાંથી ઘડી કાઢ્યો હોય એવો સહેજ લંબોતરો પણ પાસાદાર ચહેરો, સુરાહીના કંઠસમી ડોક અને સ્વસ્થ સુદઢ એકવડી દેહચષ્ટિ.’

આપણે ઉપર જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓમાં નિરૂપિત પાત્રો અને તેમના ચરિત્ર-ચિત્રણનો અભ્યાસ કર્યો તે મુજબ હવે અહીં આપણે જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં નિરૂપિત પાત્રો અને તેમના ચરિત્ર-ચિત્રણનો અભ્યાસ કરીશું.

કથાનકના ઉપરાંત સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ પક્ષ પાત્ર-યોજનાનો હોય છે. નવલકથાની મૂળ સંવેદના તેના ચરિત્રોના માધ્યમથી જ પ્રગટ થાય છે. વસ્તુતઃ નવલકથા કહાનીને ગતિ પ્રદાન કરવાનું કાર્ય ચરિત્રનું જ હોય છે, આ દ્રષ્ટિથી જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં સુયોગ્ય પાત્ર-યોજના તથા ચરિત્ર-ચિત્રણના માધ્યમથી માનવજીવનના વિવિધ પક્ષોનું ઉદઘાટન થયું છે. આ પાત્રો દ્વારા જ કથાનક સમસ્ત કાર્ય વ્યવહારના લેખા-જોખા પ્રસ્તુત થાય છે. લેખકે પોતાની નવલકથા કૃતિઓમાં જીવંતતા, સંઘર્ષશીલતા, સમજૂતી, પરખદ્રષ્ટિ, વિદ્રોહિ વલણ, જીજીવિશા, પલાયનવાદતા, ખાલીપણાના સ્વરને ચરિત્રોના માધ્યમથી વ્યંજીત કર્યો છે. તેઓના પાત્ર જીવંત તથા સંઘર્ષશીલ હોવા છતાં પણ પરિસ્થિતિઓની સાથે ક્યારેક સમજૂતિ

પણ કરી લે છે. આ પ્રયાસમાં ચરિત્ર કાંતો તૂટી જાય છે અથવા વિદ્રોહી બની જાય છે. “ચાદોં કે પહાડ” તો દિનેશ અતૃપ્ત ઇચ્છાપૂર્તિ કરવા માટે બરાબર પ્રયાસરત રહે છે, તો કેપ્ટન ઇલાવત સામાજિક તથા વૈચકિતિક પ્રેમના અંતરદ્વંદ્વમાં સફળતાની અડધી મંઝીલ જ કાપી શકે છે. એનાથી વિપરીત કેપ્ટન સુનિલ કપુર જીવનની વ્યર્થતા બોધનો શિકાર થઈને આજીવન વિકલાંગ રહી જાય છે. આજ પ્રકારે “ઘરતી ઘન ન અપના”નો કાલી વર્ગીય ચરિત્રનો ઉદ્ઘોષ કરે છે, તો “કભી ન છોડે ખેત” માં બે પરીવારોના સભ્યોની હતાશા તથા પરાજય ભાવ જ રેખાંકિત થયો છે. નવલકથા “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં કૃષિ વ્યવસ્થાથી ઉત્પન્ન મુદ્રીકરણની સમસ્યાને ઉઠાવવામાં આવી છે. જેમાં ગામના મુખી પ્રતાપસિંહ તથા તાઉ અને પ્રહલાદસિંહ જેવા ચરિત્ર જીવનથી જુજતા, તુટતા તથા પલાયન કરતા જોવા મળે છે. પરંતુ ઉક્ત પાત્રોની પોતાની નિજતા છે જેને તે ઉત્થાન-પતન, હર્ષ-વિશાદ, રાગ-દ્વેશ જેવી સ્થિતિઓમાં તેઓની ઓળખને રેખાંકિત કરતી ચાલે છે.

જગદીશચંદ્રના ચરિત્રોના સહારે અતીત તથા વર્તમાનના તાણાં વાણાંને એક મેક કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. આ ચરિત્રોનો વિકાસ સ્વાભાવિક રીતે અગ્રસરિત થયો છે. કામ, ક્રોધ, ઈર્ષા, દ્વેશ, માન, અપમાન, સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા વિગેરે ભાવનાઓને પૂર્ણ વિવિધતા સાથે ચરિત્રોમાં ઉતારવામાં આવી છે. પાત્રની સુનિયોજિત યોજનાની પાછળ જગદીશચંદ્રની ચથાર્થવાદી દ્રષ્ટિ છે કે જે ચૂપચાપ ભારતના સામાન્ય માણસનું ચિત્રણ કરે છે.

જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓના પાત્રો સામાન્યતઃ મુખ્ય તથા ગૌણના રૂપમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય. આમ નવલકથાની દ્વિસ્વરૂપીય દ્રષ્ટિથી અધિકાંશ પાત્રા વર્ગીય આચાર-વિચારથી અલંકૃત છે. હકિકતે ન તો કોઈ પાત્ર અતિશય સામાન્ય હોય છે તથા ન તો કોઈ વ્યકિતિત્વ, પ્રધાન, કોઈકમાં સામાન્ય ગુણ વધારે હોય છે, અને કોઈકમાં વિશેષ ગુણ વધારે હોય છે. લગભગ સામાન્ય અને વિશેષ ગુણોના સફળ મિશ્રણમાં જ ચરિત્ર ચિત્રણની વાસ્તવિક સફળતા માનવામાં આવે છે. એ દ્રષ્ટિથી જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં આવેલા પાત્રો દ્વારા તેઓનું ચિત્ર-ચિત્રણ ચથાવિધિ કરવામાં આવ્યું છે.

“ચાદોં કે પહાડ” નવલકથામાં ઘણા ચરિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તેમાં મુખ્ય ચરિત્રના રૂપમાં દિનેશ તથા માલતી જ ઉલ્લેખનીય છે.

“ચાદોં કે પહાડ”નું ચરિત્ર દિનેશ પોતાની વ્યક્તિવાદી મનોવૃત્તિમાં પળેલ એક એવો યુવક છે જે પોતાના જીવનની અઘૂરી ઇચ્છાઓ પૂરી નથી કરી શકતો. વિધીની એ વિડંબણા રહી કે તેનું વૈવાહિક જીવન ક્યારેય સંતોષપ્રદ ન રહ્યું. તેના મનમાં જીવનસંગીની માટેની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ હતી જે પૂરી ન થઈ શકી. ક્યારેક તેણે પોતાની કલ્પનામાં કમલ નામની યુવતિ સાથે તાદાત્મ્ય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે શક્ય ન બન્યું. માતાની ભાવનાઓનું સન્માન કરીને તે પોતાની જાતને વૈવાહિક સૂત્રમાં બાંધે છે. પરંતુ તે પણ ઉદાસીન સંબંધમાં ફેરવાય જાય છે. ફરીથી એક અત્યાધુનિક યુવતિ માલતીના તરસ્યા હૃદયના સ્નેહમાં પોતાની જાતને ડુબાડીને સાર્થકતાની સમજ કેળવી પરંતુ કાળાંતરે તે ભ્રમ પણ જુકો સાબિત થયો.

દિનેશના ચરિત્રના ઉપર્યુક્ત લક્ષણ તેને ભાવુક, અનિર્ણાયક, અતૃપ્ત કામવાસનાનો શિકાર તથા પલાયનવાદી વ્યક્તિના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે. આધુનિક ચમક-દમકવાળી યુવતિનો સંપર્ક દિનેશના મનમાં આશાનો સંચાર કરે છે, “આજ સુધી હું સતત સફરમાં રહ્યો છું અને એક પળ માટે પણ રોકાયો નથી. પરંતુ હવે મને લાગે છે કે મારી સફર પૂરી થશે.”

મોહપાશમાં જકડાયેલ દિનેશ ભાવનાની લહેરમાં એટલો વિચાર શૂન્ય થઈ જાય છે તે ફક્ત એમ વિચારે છે કે માલતી જ એનાં જીવનની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ છે, જ્યાં તે રહે છે ત્યાં જ સૂર્યોદય થાય છે. ઋતુ બદલાય છે. ક્યારેક ધોમધખતા તાપમાં ચાટોના વાદળ ચડી આવતા હશે. તારા ચમકવા માંડતા હશે અને ચંદ્રોદય થઈ જતો હશે.

દિનેશના વ્યક્તિત્વમાં પલાયનવાદનો સ્વર પણ ધ્વનિત થાય છે જ્યારે તે માલતી વિશે વિચારે છે, “ભાવુકતાની ઘૂળમાં રસ્તો ખોવાઈ ગયો. જ્યારે તર્કનો સહારો લઈ છું તો રણની રેતી સિવાય બીજું કંઈ નજરે નથી પડતું.”

દિનેશનું વ્યક્તિત્વ એ સમયે ખંડિત થાય છે, જ્યારે તેને જાણ થાય છે કે માલતીના જીવનમાં ત્રીજા વ્યક્તિનો પ્રવેશ થયો છે. તેના અને માલતીના સંબંધો વચ્ચે આકાશનો પ્રવેશ થયો છે. તેના અને માલતીના સંબંધો વચ્ચે આકાશનો પ્રવેશ અને હાજરીથી દિનેશ વ્યથિત થાય છે, “માલતી હું જુનની બપોરનો સૂર્ય તો સહન કરી શકું છું, પરંતુ પૂનમના ચાંદને નહીં. કેમકે તેનો ઉજાસ તેનો પોતાનો નથી હોતો.

આ પ્રકારે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાક્ષર વ્યક્તિ દિનેશ આજની સામાજિક વ્યવસ્થાથી પોતાની જાતને અળગી કરી દે છે તે પોતાના જીવનમાં કોઈ એક વ્યક્તિનો પૂર્ણ પ્રેમ પામવાથી વંચિત રહી જાય છે.

નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ”ની મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર માલતી વ્યક્તિવાદી, સ્વચ્છંદ, ધૂર્ત, મહત્વાકાંક્ષી તથા આધુનિક વાતાવરણમાં ઢળેલી યુવતી છે. એટલે જ પોતાની ચૌવન સુલભ મનોહરતાથી દિનેશ નામક યુવકને સમ્મોહિત કરી લે છે. માલતી પોતાના થોડા દિવસોના શ્રીનગર પ્રવાસમાં દિનેશની સાથે એટલી નિજતા (પોતાપણું) સ્થાપિત કરી લે છે કે એના દિલ્હી આવ્યા પછી પણ દિનેશ તેને ભૂલી શકતો નથી. છતાં પણ એ સત્ય છે કે દિલ્હી પહોંચવાના અંતરમાં માલતીના સંપર્કમાં ઘણા બીજા લોકો પણ જોડાય જાય છે. જેમાં આકાશ નામનો યુવક પણ છે.

“ચાદોં કે પહાડ” શુદ્ધરૂપથી પ્રેમ-મૂલક, ભૌતિકવાદી જમીન પર રચાયેલી કૃતિ છે. એના પાત્ર નિજ આનંદમાં જ રહે છે. એમાંથી એક માલતી પણ છે જે સદાય સ્વચ્છંદ આચરણનું દ્રષ્ટાંત પ્રસ્તુત કરે છે. દિનેશ પ્રત્યે માલતીનો વ્યવહાર વાસનાત્મક પ્રેમની દુર્ગંધ ફેલાવે છે, “કદાચ મારું ભાગ્ય ખેંચી લાવ્યું હોય. કહેવાય છે કે ભાગ્ય પણ આ તારાઓની જેમ ગર્દિશમાં રહે છે.”

માલતી ધૂર્ત (ઠગ) તથા ચપળ નારી છે. ક્યાંક-ક્યાંક એના સ્વભાવની ઉગ્રતા આજની સ્વચ્છંદ સ્ત્રીની છબી પ્રસ્તુત કરે છે. માલતીનું નિમ્ન કથન અવલોકનીય છે. “નરમ સ્વભાવનો તારા પર કોઈ અસર નથી. હવે હું તારી સાથે સપ્તાઈથી વર્તીશ. હું પૂછું છું કે મારી વાત મંજૂર છે કે નહીં.”

“આધા પુલ”ના પાત્રો સૈનિક સમૂહમાંથી લેવાયેલા છે જે પોતાના વર્ગીય વિશેષતાથી પૂર્ણ છે. જગદીશચંદ્રએ સૈનિક જીવનનું આંખે દેખ્યું ચિત્રણ પ્રસ્તુત કર્યું છે. જેનાથી બધા પાત્રો સશક્ત તથા જીવંત બની ગયા છે. બધું મળીને ઉપન્યાસમાં આવેલા પાત્રોની સંખ્યા પંચોતેર છે. જેમાંથી અમુક મુખ્ય તથા અમુક ગૌણ પાત્ર છે. મુખ્ય પાત્રોમાં કેપ્ટન ઇલાવત, કર્નલ ગિલ તથા મિસ સેમી ઊર્ફે સતેન્દ્ર ગ્રેવાલનું નામ ઉલ્લેખનીય છે.

નવલકથા “આધા પૂલ”નું સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ પાત્ર કેપ્ટન ઇલાવત છે. તેની શૂરવીરતા તથા બહાદુરી પર નવલકથાની સફળતા નિર્ભર છે. કેપ્ટન ઇલાવત એક નૌજવાન સૈનિક અધિકારી છે. તેને પોતાના ઘરે તથા બહાર બંને જગ્યાએ સૈનિક પરિવેશની વચ્ચે રહેવું પડે છે. જેનો તેની મનોવૃત્તિ પર પ્રભાવ છે. તેના પિતા પોતે પણ આર્મી ઓફિસર છે. આજ સંસ્કારો તથા કર્તવ્ય પાલન વચ્ચે ઇલાવતમાં ઉચ્ચ માનવીય ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

કેપ્ટન ઇલાવત એક સંવેદનશીલ, ભાવુક, મિલનસાર, આનંદી દ્રઢ આત્મવિશ્વાસી, સમજદાર તથા શૂરવીર અને દેશપ્રેમી વ્યક્તિ છે. કેપ્ટન ઇલાવતનો સેના પ્રવેશ થતા જ તેને એક એવી સૈનિક છાવણીમાં મોકલવામાં આવે છે કે જ્યાં થોડા દિવસો પછી શરૂ થતા યુદ્ધમાં તેને જવું પડે છે, પરંતુ યુદ્ધ મેદાનમાં જતા પહેલા મિસ સેમી ગ્રેવાલના પ્રેમાકર્ષણથી પ્રભાવિત થાય છે કે જે તેના જીવનની પ્રેરણાસ્ત્રોત બને છે. રણભૂમિમાં તેને સૌથી વધુ ચિતા સેમીની થાય છે. કારણ કે યુદ્ધ વિજય પછી બંને નવું જીવન શરૂ કરવા માંગે છે. પરંતુ વિધીની વિડંબણાઓને કારણે આ ઇચ્છા પૂરી નથી થઈ શકતી. ઇલાવત પોતાની લડાઈમાં અડધો પુલ જ જીતીને અસાવધાનીને લીધે મરી જાય છે. જગદીશચંદ્રએ ઇલાવતના માધ્યમથી સામાજિક ચતાર્થતા એવા સંવેદનશીલ પક્ષને સ્પર્શ કર્યો છે કે જે તદ્દત વૈચક્રિક પણ નથી તથા નિર્વેચક્રિક પણ કેપ્ટન ઇલાવત ન તો યુદ્ધના પુલને જીતી શકે છે કે ન તો પ્રેમના પુલને પાર કરી શકે છે.

ચરિત્રનો મહાન ગુણ સ્પષ્ટવાદિ છે અને એ વૃત્તિ સૈનિક પરિવેશમાં કૂટી-કૂટીને ભરેલ હોય છે. કેપ્ટન ઇલાવત મિસ સેમી ગ્રેવાલને કહે છે કે, “સોલજરી માં પ્રોફેશન

છે, પરંતુ એનો એ મતલબ નથી કે હું અસભ્ય તથા ઉદ્ધત થઈ જાઉં. સૈનિક હોવાને લીધે હું બહુ સ્પષ્ટ અને સીધો-સાદો માણસ છું.”

કેપ્ટન ઇલાવતના ચરિત્રની બીજી વિશેષતા તેનું મિલનસાર હોવું છે. જેવો તેને બિગ્રેડીયર ગ્રેવાલનો પરીચય આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે ફટ દઈને પોતાની સહજતા વ્યક્ત કરે છે, “આ અમારી બહુ મોટી ખુશનસીબી છે કે આપ પધાર્યા છો. પહેલા તો આપે તાર પાઠવીને બહુ જ નિરાશ કરી દીધા હતા.”

આનંદી હોવું તે ઇલાવતના સ્વભાવને વધુ આકર્ષક બનાવી દે છે. તે મિસ સેમી ગ્રેવાલના થનારા પતિ વિશે રેજીંગકેના વેલફેચર ફેટમાં બહુ જ શાલિન રીતે મજાક કરે છે. નવયુવાન તેજેન્દ્રનો હાથ જોઈને ઇલાવતનું કથન તેના આનંદી સ્વભાવનો પરીચય આપે છે, “તમે ૧૩ નંબર લઈ લો, તે તમારા માટે લકી નંબર છે. તે ગિફ્ટ પર લખ્યું હતું કે બસ એક મીઠી મુસ્કાન બીજું કશું નહીં.”

કેપ્ટન ઇલાવતી નિઠ્ઠતા તથા આત્મવિશ્વાસ રણક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. જ્યાં તે મેજર હરીશની હરકતોથી નારાજ થઈને કર્નલ ગિલને ફરીયાદ કરે છે, “જે ઓફિસર દરેક સમયે પોતાની સીનિયોરીટીનો રોફ બતાવતો હોય તેની સાથે આગળ કામ કરવું મુશ્કેલ છે.”

સીમાંત ગામના લોકોના સંદર્ભમાં વ્યક્ત ઉદ્ગારમાં કેપ્ટન ઇલાવતનો દ્રઢ વિશ્વાસ છલકે છે, લેફ્ટનન્ટ સિંહએ કહ્યું છે કે, “સિંહ તેઓનું સ્પિરીટ જુઓ, માય ગોડ, જે આર્મીની પાછળ આટલા બહાદુર માણસો હોય તે ક્યારેય ન હારી શકે.”

કેપ્ટન ઇલાવત આનંદી હોવાની સાથો-સાથ સમજદાર તથા વિવેકી પણ છે. જવાન દિલદારસિંહ ડ્યુટીના સમયે ઊંઘતો ઝડપાય છે. કેપ્ટન ઇલાવતે તેનું કારણ જાણ્યું તો ખબર પડી કે તેની સ્ત્રી પેટથી છે. પોતાની આજ ગડમથલમાં દિલદારસિંહ ડ્યુટીના સમયે પણ દેખાય છે. સાચી જાણકારી પ્રાપ્ત થયે ઇલાવતની પ્રતિક્રિયા તેની દિર્ઘદ્રષ્ટિ દર્શાવે છે, “જવાન ત્યારે જ સાંઝે લડશે કે જ્યારે તેને ઘરબારની ચિંતા નહીં હોય.”

ઇલાવત પોતાના સહયોગી વચ્ચે પોતાના શોર્યનો પરીચય આપતા કહે છે કે, “આપણે બહુ જ ખુશનસીબ છીએ કે આપણને આ યુદ્ધમાં સૌથી મહત્વનો રોલ આપવામાં આવ્યો છે. આપણે એ સાબિત કરવાનું છે કે આપણે મોટામાં મોટી જવાબદારી પણ સફળતાથી સંભાળી શકીએ છીએ.”

કેપ્ટન ઇલાવત આથી પણ વધુ ઉંચે ઉઠીને સાત્વિક ઉચ્ચાદર્શ તરફ સમર્પિત થઇ ગયો છે. ઇલાવત રણભૂમિમાં ગયેલ દરેક જવાનના ખભે હાથ મૂકીને કહે છે, “જૂઓ બેટા મારી જેમ તમારી પણ પહેલી લડાઈ છે. તમારે ધર્મ તથા કર્મના નામ પર લડવાનું છે. આપણી એકમાત્ર પૂંજ આપણી ઇજ્જત અને પ્રતિષ્ઠા છે અને આજે તેની પરીક્ષા છે.”

ઉચ્ચ સૈનિક અધિકારી બિગ્રેડીયર ગ્રેવાલની ટીકરી તથા સૈનિક અધિકારી કર્નલ ગીલની સાળી મિસ સેમી ગ્રેવાલનું ચરિત્ર અર્ધ-ખિલેલા ફૂલ જેવું છે. તેણી ભણેલ-ગણેલ હોવાની સાથે-સાથે એક અદ્ભૂત સુંદરી પણ છે. તે પોતાની મોટી બહેનને ત્યાં આવેલી હોય છે, અહીં જ તેનો પરીચય કેપ્ટન ઇલાવત નામના સુંદર યુવાન સાથે થાય છે. ઇલાવતને સેમી પોતાને સમર્પિત કરે છે, સેમી પોતાના નિર્ભિક સ્વભાવથી સ્વતંત્ર નિર્ણય લઈને ઇલાવત તરફ આકર્ષિત થાય છે. સેમીના આ નિર્ણયમાં પરીવારના કોઈ સભ્યની સહમતી હોતી નથી. સેમી પોતાની પહેલી મૂલાકાતમાં જ ઇલાવત પ્રત્યે પોતાના પ્રેમનું અનુભવ કરે છે, “કોઈ નોકરીયાત નવજુવાનની રોટલી બનાવીશ બીજું શું, પિતાજી આગળ ભણવાની ના પાડે છે.”

સેમી એક પ્રેમિકા પહેલા આદર્શ નારી છે. તેને પોતાના પ્રિય ઇલાવત તરફ પૂરો ભરોસો છે. સેમી ઇલાવતના માર્ગમાં બાધક નહીં પણ પ્રેરક બના માગે છે. ઇલાવત રણક્ષેત્રમાં જાય છે. ત્યારે પોતાના પત્રમાં લખે છે, “મારા પર શું વિતી છે તે પછીના પત્રમાં લખીશ. મેં આપણી લડાઈ જીતી લીધી છે. તમે પણ તમારી લડાઈ જલ્દી-જલ્દી જીતી લો. હું તમને લડાઈના પહેરવેશમાં જોવા માંગું છું. મારી આ ઇચ્છા ક્યારે પૂરી કરશો.”

કર્નલ ગિલ ચર્ચિત નવલકથાનું એક મહત્વપૂર્ણ પાત્ર છે, જે સતત પોતાની ઉપસ્થિતિ જાળવી રાખે છે. તે યોગ્ય, ન્યાયપ્રિય, સંવેદનશીલ, અનુશાસન પ્રિય, સાહસિક તથા દેશપ્રેમી સૈનિક અધિકારીના રૂપમાં પોતાની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરે છે. એક સારા સેના નાયકના રૂપમાં કર્નલ ગિલ પોતાને આધિન સહકર્મી ઇલાવતને સમજાવતા કહે છે, “ઇલાવત હું ફક્ત એ ઇચ્છું છું કે આવો મોકો જીંદગીમાં એકાદવાર જ મળે છે. આપણે કોઈપણ હાલતમાં પુલ પર કબ્જો જમાવવાનો છે.”

કર્નલ ગિલની સૈનિકોના નૈતિક બળને ઉંચું રાખવાની પ્રેરણા તેમના આદર્શ વ્યક્તિત્વની ઓળખ આપે છે, “એક વાત બીજી પણ યાદ રાખજો, તમે દરેક કામ યાદગાર કરો. પોતાના જવાનોમાં એ સ્પિરિટ પેદા કરો કે તેઓ અઘરામાં અઘરું કામ કરવા માટે પોતે જાતે આગળ આવે.”

કર્નલ ગિલમાં માનવીય સંવેદના દબાઈને ભરેલી છે. તે રણભૂમિમાંથી લડાઈ જીતીને પાછા આવે છે પરંતુ તેમને એ વાતનું ઊંડું દુઃખ છે કે તેની સાથે આવેલ ઘણા સૈનિકો ત્યાં જ રહી જાય છે કે જેમના દમ પર જ આ લડાઈ જીતી છે. જગદીશચંદ્રએ ઉચ્ચ સેના અધિકારીની આ સહિષ્ણુતા – પરાયણતા સામે રાખીને સૈનિકો પ્રત્યે અતૂટ વિશ્વાસ, ભાવના જાગ્રત કરી છે. રણક્ષેત્રથી સેના કુચ કરતા સમયે કર્નલ ગિલ કેપ્ટન ઇલાવતની યાદગાર તરફ જોઈને કહે છે, “તમને ખબર છે ૨૫ મિનિટમાં અમે આ વિસ્તાર ખાલી કરીએ છીએ. તમારું દુઃખ એ સમયે તમને ખુબ જ દુઃખ થશે જ્યારે અહીંથી જતા આપ જોશો કે કેટલાક ઓફિસર તથા જવાન જે લડાઈમાં આપણી સાથે હતા પણ હવે તેઓ પાછા નહીં ફરી શકે. તેઓ અહીં આ માટીનો એક ભાગ બની ગયા છે.”

જગદીશચંદ્ર પોતાની વાત કહેવા માટે અનેક પાત્રીય નવલકથા સર્જનમાં વિશ્વાસ રાખે છે. એ દ્રષ્ટિએ “ટૂંકા લાટ” નવલકથા પણ બહુપાત્રીય યોજનાની એક કડી છે. સંભવતઃ ચથાર્થવાદી દ્રષ્ટિથી જોયેલું સત્ય સિમિત પાત્રોના મોઢેથી વ્યક્ત કરવું અઘરું હોય છે. પરિણામ સ્વરૂપ વિશાળ પાત્ર યોજના કરવી પડે છે. પરંતુ એમાંથી અમુક

પાત્રો જ કેન્દ્રિય ચરિત્ર બનીને કથાનકમાં પ્રાણ સંચાર કરે છે તથા પોતાની વાક પટ્ટતાથી વાસ્તવિક સ્થિતિનો બોધ થાય છે.

“ટૂંકા લાટ”નવલકથામાં મુખ્ય તથા ગૌણ પાત્રોનો સમાવેશ છે. પરંતુ આ કેપ્ટન સુનીલ જ મુખ્ય પાત્ર છે. જે પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા – અનુપયોગિતાના સંઘર્ષમાં જુજતો દેખાય છે. કેપ્ટન સુનીલ એક સફળ, મહત્વકાંક્ષી, સુંદર, દેશપ્રેમી તથા સંવેદનશીલ હૃદયનો વ્યક્તિ છે. સુનીલ એક અંતરીયાળ ગામમાં રહેતા સીધા સાદા માં-બાપનું સંતાન છે. આર્થિક સ્થિતિના સમાધાન હેતુથી સુનીલને સેનાની આપાત સેવામાં પ્રવેશ લેવો પડે છે, પરંતુ સમય સેવા પૂરી થતા સેનામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. સુનીલની સમસ્યા એક કર્મઠ, બેરોજગાર યુવકની સમસ્યા છે. જેમાંથી બહાર નીકળવાના પ્રયાસમાં તે કરોળિયાના જાળાની જેમ તેમાં ફસાતો જાય છે. નવલકથામાં ચર્ચિત સ્થળોથી તેના ચરિત્રની મીમાંસા કરી શકાય છે.

એક ભાવુક વ્યક્તિના રૂપમાં સુનીલ સંગીત વિદ્યાલયની છાત્રા રોમિલાની સામે તળાવના ચંચળ પડછાયાને જોઈને પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. “આવીજ રીતે પૂનમની રાત્રે નદીના કિનારે હું અને મારી સ્વપ્ન સુંદરી બેઠા છીએ.”

કેપ્ટન સુનીલની આકાંક્ષા વાસ્તવિકતાના પાયા પર ટકેલી છે. તે ખોટા પ્રચારમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી. રોમિલા દ્વારા અખબારોમાં પોતાના નામની ચર્ચાનો પ્રસંગ સાંભળીને તે પોતાનો સ્પષ્ટ મત રજૂ કરી દે છે કે, “રોમી પ્લીઝ બીલીવ મી. મારી ચર્ચા કે નામના હું બીલકુલ ઇચ્છતો નથી. મેં પોતાની જાતને બહું સમેટીને રાખી છે, હું હજુ પણ વધારે સંકોચાવા માંગુ છું. ત્યાં સુધી કે હું ફક્ત એક બિન્દુ બનીને રહી જાઉં.”

કેપ્ટન સુનીલને સેનામાં પાછું ફરવાના સંદેશથી મનમાં આશા બંધાઈ છે કે, હવે કદાચ તેમની ઇચ્છા પૂરી થઈ શકે. સુનીલ કહે છે કે, “રેગ્યુલર કમીશન મળી જવાથી હું હવે આગલા બે-ત્રણ વર્ષમાં મેજર બની જઈશ અને આઠ-દસ વર્ષમાં લેફ્ટનન્ટ પછી તે ટેંક રેજીમેન્ટને કમાન્ડ કરશે.”

કેપ્ટન સુનીલના ચરિત્રનો એક આવશ્યક ગુણ તેની નિર્ભયતા છે, જ્યારે તે યુદ્ધના ભયાનક સમયે મેજર જલાલી સાથે વાત કરતા કહે છે કે, “જ્યાં મોત આખો દિવસ સામે રહે, દિવસ-રાત તમારા પર નજર રાખે, ત્યાં મોતનો ભય ખતમ થઈ જાય છે.”

કેપ્ટન સુનીલ રણક્ષેત્રમાં પહોંચીને કેટલો કર્મનિષ્ઠ થઈ જાય છે, તે મોરચા પર તેનાત જવાનોની વાતચીત પરથી વ્યક્ત થાય છે. કેપ્ટન સુનીલ કહે છે, “હાકિમસિંહ અને રાવત તમે બંને ઝાડની નીચે ફિલ્ડ ટેન્ટમાં જઈને આરામ કરી શકો છો, તમને બાર વાગ્યે ઉઠાડી દેવામાં આવશે.”

જગદીશચંદ્રએ કેપ્ટન સુનીલના આંતરિક વ્યક્તિત્વની ઓળખને રેખાંકિત કરતા લખ્યું છે કે, તેના અપંગ થયા પછી તે જીવનને કેટલું વ્યર્થ સમજે છે, “બહાદુર તો તે છે જે જીવનમાં દરેક ક્ષણનો સર્વોત્તમ નાયક બની જાય છે. હું પણ મારા એ સાથીઓમાં શામેલ થઈ જાત તો કદાચ મને પણ વીરગતિ પ્રાપ્ત થઈ જાત પરંતુ હું જીવિત રહીને પણ જીવથી બહાર કરી દેવાયો છું.”

સુનીલની આત્માન્વેષણની પ્રક્રિયાની ખબર તેને અપંગ થયા પછી થાય છે. સુનીલ સંગીત વિદ્યાલયના જૂના મિત્રોને કહે છે કે, “હવે મારા માટે ન તો ભરપૂર જિંદગી છે ન તો ગૌરવાંન્યિત મોત. મોત મને જિંદગીની તરફ ફેંકી દીધો અને જિંદગી મને બેકાર સમજીને સ્વીકારતી નથી.

નવલકથાકાર જગદીશચંદ્રની કૃતિ “ઘરતી ઘન ન અપના” માં સામાજિક વાસ્તવિકતાને વર્ગીય સંવેદનાના આધાર પર પ્રસ્તુત કરેલ છે. નવલકથામાં મુખ્ય બે વર્ગોના પાત્રોનું સમાયોજન છે. ચૌધરી-જાટ અને હરિજન, ચમાર સમુદાય. આ સિવાય પણ અનેક પાત્રોનો સમાવેશ થયો છે જે ધાર્મિક, વ્યવસાયિક તથા રાજનીતિક પ્રેરણા સાથે પ્રગટ થયું છે. નવલકથાના અમુક પાત્ર થોડી વાર માટે જે કથાનકમાં આવે છે પરંતુ તે તેની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી જાય છે. નવલકથાના પાત્રોની ઉપસ્થિતિથી એવું નથી લાગતું કે તે માત્ર ભીડના રૂપમાં ચિત્રણ પામ્યા છે.

“ઘરતી ઘન ન અપના”માં મુખ્ય ગૌણ પાત્રોને લઈને લગભગ નેવુંની સંખ્યા છે. આ પાત્રોમાં કાલી, સાનો, ચૌઘરી હરનામસિંહ જેવા પાત્ર પોતાની વિશેષ ભૂમિકા ભજવે છે.

કાલી “ઘરતી ઘન ન અપના” નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર છે જે છ વર્ષ પછી કાનપૂરથી પોતાના ગામે પાછો આવે છે, શરૂઆતમાં પોતાની સાથે શહેરી માનસિકતાને લઈને આવેલો કાલી પોતાના ગામને આગળ વધારવાની કોઈ ઠોસ ઉપયોગી દ્રષ્ટિ ધરાવતો નથી. આ એક એવો શહેરી વ્યક્તિ છે જે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનીને જીવે છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ ગામમાં પોતાના કબીલાથી પોતાને અલગ કરીને જુએ છે, આ ગુણના સંકેત પ્રારંભમાં જ મળી જાય છે. કાલી ગામમાં આવે છે ત્યારે ગામની સ્થિતિ જોઈને જ તેને અજબપણાનો અનુભવ થાય છે, “ત્યાં બેઠા-બેઠા કાલીને ભયનો અહેસાસ થવા લાગ્યો અને એને ઈચ્છા થઈ કે તે પાછો કાનપુર જતો રહે.”

ગામમાં ચમારોની વસ્તી જોઈને કાલી વિચલીત થઈ જાય છે. હકિકતે જો તેમની કાકી તથા પ્રેયસી જ્ઞાનો ગામમાં ન હોત તો કાલી તરત જ ત્યાંથી ચાલ્યો જાત. નીચેના કથનો દ્વારા કાલીની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત થાય છે, “ગામની જે હાલત હું આજે જોઈ રહ્યો છું તેનાથી ઈચ્છા થાય છે કે રાતની જ ગાડી પકડીને પાછો ચાલ્યો જાઉં.”

કાલીનો ગામ પ્રત્યે વિશેષરૂપે પોતાના કબીલા પ્રત્યેનો વ્યવહાર ધીરે-ધીરે બદલાય જાય છે. કાલીના મનમાં પોતાના કબીલા પ્રત્યે સ્નેહ અને અનેક માનવીય ગુણ જાગૃત થઈ જાય છે. કાલી પોતાની જાતીના વિકાસ માટે વિચારે છે પરંતુ કાલી દલિત વર્ગનો હોઈ તેને પર્યાપ્ત સુવિધાનો અભાવ હોવાથી તેની ઈચ્છા હોવા છતાં તે પણ કાંઈ કરી શકતો નથી. કાલીની પાસે શહેરી સમજ છે. તે જુએ છે કે ગામના રીતી-રીવાજ તથા વિચારના ઢંગમાં કોઈ વિશેષ પરીવર્તન થયું નથી, કાલી છજજુ શાહને કહે છે કે, “મને તો સમજાતું નથી કે લોકો મારવાનો વિશ્વાસ કેવી રીતે કેળવી લે છે.??” અને ભૂલ ન હોવા છતાં પણ માર કેમ ખાઈ લે છે.??”

જગદીશચંદ્ર એ કાલીને સામાન્ય મનુષ્યના ગુણદોષ તથા મૂળ પ્રવૃત્તિઓથી યુક્ત ચિત્રીત કર્યો છે. જ્ઞાનોને લઈને કાલીના મનમાં પ્રેમ છે, તે તેને પામીને આત્મતૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે, “જ્ઞાનોએ શાંતિથી ધીરે-ધીરે લાંબો શ્વાસ છોડ્યો અને પોતાના મનની શાંતિ કરવા માટે કાલીની બાજુઓ, છાતી અને પીઠ પર હાથ ફેરવવા લાગી. કાલીના શરીરમાં ઉત્કંઠા થવા લાગી અને તેણે જ્ઞાનોને પોતાની બાહુપાશમાં જકડી લીધી.”

કાલીના ચરિત્રની અમુક એવી વિશેષતાઓ છે જે “ગોદાન” હોરીની યાદ અપાવે છે, પરંતુ હોરી આજીવન આદર્શને માટે સંઘર્ષ કરતો જોવા મળે છે. જ્યારે કાલી સંઘર્ષ દરમિયાન રહસ્યમય રીતે ગાયબ થઈ જાય છે. કાલીનું મનોબળ વચ્ચે જ ખંડીત થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે કાલી ભાવુક, સંવેદનશીલ, સાહસિક, ઈમાનદાર તથા ન્યાયપ્રિય વ્યક્તિ છે. કાલીનો પહેલો આક્રોશ તે સમયે ઉભરી આવે છે. જ્યારે ચૌધરી હરનામસિંહ અકારણ જીતું ને મારે છે, કાલીને સમજાતું નથી કે ચૌધરી હરનામસિંહે જીતું શું કામ માર્યો ?

કાલી અન્યાયનો પ્રબળતાથી વિરોધ કરે છે. કાલીને મકાન બનાવવા માટે માટી ખોદવામાં હસ્તક્ષેપ કરતો મંગુ ચમાર પણ ગુસ્સો કરે છે, તે મંગુને મારે છે. મંગુ પોતાને મારવાની ફરીયાદ લઈને હરનામસિંહ પાસે જાય છે. પરંતુ કાલી વિચારે છે કે હવે ડરવાની કોઈ જરૂર નથી, ડરી-ડરીને દિવસો વિતાવવા કરતા મરી જાવું સારું.”

કાલીના દ્રઢ ચરિત્રનો પરીચય પડોશી નિકુંની સાથે થયેલા વિવાદમાં મળે છે. કાલી નિકુંની સાથે ઝઘડવા નહોતો માંગતો પરંતુ મંગુ ઝઘડો કરાવીને જ રહ્યો. ચૌધરી હરનામસિંહ પંચાયતમાં કાલીને ખૂબ જ ઘમકાવે છે. પરંતુ કાલી નિઠ્ઠાથી જવાબ આપે છે, “હરકતો પહેલા પણ થતી હતી પરંતુ લોકો ચૂપચાપ સહન કરી લેતા હતા. હું તેવા સમયે ચૂપ રહી શકતો નથી. જ્યારે પાણી માથા ઉપર જઈને વહે છે.” કાલીના ઉક્ત સ્વરોમાં વર્ગ સંઘર્ષના અંકુર ફૂટતા દેખાય છે.

કાલીના દ્રઢ ચરિત્રનો પરીચય તે અવસરે પણ જોવા મળે છે. જ્યારે તે કબીલાની છોકરીઓની બાબતમાં ચૌધરીઓના કરતૂતોની વાતો સાંભળે છે. નિંકું ચમારની છોકરી લચ્છો પ્રત્યે દિલસુખની બેહુદી વાતો સાંભળીને કાલીનું જાતીય અભિમાન જાગી ઉઠે છે, “કાલીની આંખોમાં લાલ ધૂમ ડોળા ઉભરી આવ્યા અને સાથે જ શરમના માર્યા ગરદન પણ ઝૂકી ગઈ.” કાલીનું તે રૂપ પણ જોવા જેવું હતું. જ્યારે ચૌધરી હરનામસિંહને તેણે સશક્ત સ્વરમાં કહ્યું હતું કે, “હું વગર પૈસે કામ નહીં કરું. ચૌધરી માણસો કોઈના રાજા નથી. અમારા રાજા પણ તે જ છે જે તમારા છે. તમને લોકોને જમીનોનો અહંકાર છે. અમે તમારી બહુ વાતો સાંભળી લીધી પરંતુ દરેક વસ્તુની એક હદ હોય છે. અમે પત્થર નથી, અમે પણ માણસ છીએ.”

કાલી દલિત – શોષિત વર્ગનો છે. આજના દલિતો દ્વારા શોષણના વિરોધમાં ખેરદાર અવાજ ઉઠાવવામાં આવી રહ્યો છે. કાલી ચમારના મનીઓર્ડરમાં આવેલા રૂપિયામાં ટપાલી મુન્શી દ્વારા લઈ લેવામાં આવેલા ૧૨ આનાનો વિરોધ દલિતોની જાગૃત માનસિકતાનો પરીચય કરાવે છે. મહેસૂલ તો મની ઓર્ડર મોકલનારે પહેલેથી આપી દીધો છે. મુન્શીજી તમે એમ જ બાર આના રાખી લો પરંતુ કાયદો આ જ છે.

કાલીનો સ્વભાવ સંકોચી તથા વિનમ્ર છે કારણ કે તે કબીલાની સામાન્ય સમસ્યા પોતાની આવડતથી હાથ પર લે છે. પોતાની પડોશણ પ્રિતોની સાથે પ્રતાપીની લડાઈને લઈને કાલી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, તે કહે છે કે, “કાકી બસ કરો શું કામ લોકોને તમાશો દેખાડી રહ્યા છો.”

ગામમાં બોચકોટની ઉત્પન્ન સમસ્યા કાલીના તન-મનને હલાવી નાખે છે. પરંતુ કાલી ધૈર્ય ગુમાવતો નથી. તે પોતાના કબીલા પ્રત્યે વિનમ્ર ભાવ રાખે છે. કાલી પ્રીતોના તરફથી બાળકોને જોઈને કહે છે, “કાકી લે આ બાળકોને રોટલી બનાવીને જમાડ. આ મુસીબત આપણે માંગેલી નથી. આપણા પર ઠોકી બેસાડવામાં આવેલ છે. ધીરજ રાખ. જો રોટલી ખાઈશું તો બધા ખાઈશું, ભુખ્યા રહીશું તો પણ બધા રહીશું.”

કાલીની જાગૃત સમજ જ એને દ્વિધાગ્રસ્ત બનાવી દે છે. તે સમજી નથી શકતો કે શું કરવું. કાલી વિચારે છે કે ગામ માટે તેણે જેટલી આશાઓ રાખી હતી તેના પર પાણી ફરી રહ્યું છે. મકાન બનાવવા માટે ઉત્પન્ન થયેલ ઝગડાને લઈને કાલી ઉદાસ રહે છે. “તેને વારંવાર એવો વિચાર આવે છે કે તે પાછો ચાલ્યો જાય. ગામથી એટલો દૂર કે તેને પાછો ફરવાનો વિચાર પણ તડપ બનીને રહી જાય.”

નવલકથાના અંતમાં કાલીનું પલાયન રહસ્ય બનીને રહી જાય છે. કાલી જ્ઞાનોના પ્રેમમાં વ્યથિત થઈને ઘર્માતરણ સુધીનું વિચારે છે. પરંતુ આ દરમિયાન જ જ્ઞાનોને ઝેર પીવડાવીને મારી નાખવામાં આવે છે. કાલી વિક્ષિપ્ત (વિચલિત) થઈ જાય છે. જ્ઞાનોના મૃત્યુ બાદ કાલીની બાબતે ગામ લોકોએ વિભિન્ન અફવાઓ ફેલાવી, “કેટલાક લોકો એ રાત્રે એવા સમાચાર ફેલાવ્યા કે તેઓએ કાલીને સૂર્યાસ્ત સમયે જ્ઞાનોની ચિતાની પાસે બેઠેલો જોયો હતો. તે તેની ગરમ રાખ પર ઝૂકેલો હતો.” જો કે પછી આગળ ચાલીને આ વાતનું પ્રમાણ બની જાય છે કે કાલીનું ઉક્ત આચરણ સામંતિ વ્યવસ્થા અંતર્ગત તૂટી જાય છે. કાલીની આકોશ ભાવના તથા ક્રાંતિની ચેતના ઝાંખી પડી જાય છે.

નવલકથાનું અન્ય મહત્વપૂર્ણ પાત્ર જ્ઞાનો છે જે નવલકથાના નાયક કાલીની પ્રેમિકા છે. જ્ઞાનો કાલીના પ્રત્યે હંમેશા સંવેદનશીલ તથા એકનિષ્ઠ બની રહે છે. જ્ઞાનોમાં ઉચ્ચ માનવીય ગુણો છે બાકી તે એક અજાણ ચુપતિ છે. પરંતુ તેનામાં પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની પ્રચંડ શક્તિ છે. જ્ઞાનોનો પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ તથા સ્વાભિમાનની ભાવના તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા જાગૃત કરે છે. જ્ઞાનો અન્યાયનો વિરોધ કરવામાં જરાય અચકાતી નથી. તે ગામના ચૌધરીથી લઈને પોતાના ભાઈ મંગુ સુધી તથા સમય ખુલીને વિરોધ કરે છે.

જ્ઞાનોના અદ્ભૂત સાહસનું રૂપ તે સમયે જોવા મળે છે, જ્યારે તે નિરપરાધ જીતુને હરનામસિંહ દ્વારા પિટાતા જોવે છે. જ્ઞાનો કહે છે, “શું ઘોડેવહા ગામના ચમાર એટલા લાચાર છે, મોઢું ખોલ્યા વગર જ માર ખાઈ લે છે.”

જ્ઞાનોના નિર્વિકાર પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ તેના ચરિત્રની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે, તે તન-મનથી કાલીના શરીર સૌષ્ઠવ પ્રત્યે આકર્ષિત થઈ જાય છે. જ્ઞાનો કાલી માટે સદા

સહિષ્ણુ બની રહે છે. તેના વ્યવહારમાં કાલીને લઈને સદૈવ એક આકર્ષણ બની રહે છે. મંગુ તેને ઘમકાવે છે પરંતુ તે કોઈ પરવાહ નથી કરતી. જ્ઞાનોના પ્રેમ સંબંધની જાણકારી આખા ગામને થઈ જાય છે, પરંતુ તે છુપાતા છુપાતા કાલીને મળતી રહે છે. જ્ઞાનો કાલીને કહે છે કે, “મને પણ મહોલ્લાની સ્ત્રીઓ ઘણું બધું કહે છે. આ રાંડ પ્રિતો તો મારી માના કાનોમાં ઘૂસ-પૂસ કરે છે. ચૌધરીના છોકરાઓ કાંકરીયાળા કરે છે. આપણા મહોલ્લાના છોકરાઓ મને જોઈને ખાંસે છે.” પરંતુ જ્ઞાનો કોઈપણ બહાને કાલી પાસે પહોંચી જાય છે અને તેની બાહોમાં પોતાના બધા દુઃખ ભુલી જાય છે.

જગદીશચંદ્રએ માનવીય સંબંધોને જ્ઞાનોના ચરિત્રમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્ઞાનો ગર્ભવતી થઈ જાય છે, એ વાતની જાણકારી તેની માં તથા ભાઈને પણ થઈ જાય છે. બંને જ્ઞાનોને ઝેર આપવાનું ષડ્યંત્ર રચે છે. આ વાતની જાણ જ્ઞાનોને થતી નથી. પોતાના મરવાના દિવસે ભાઈ તથા માંનો બદલાયેલ વ્યવહાર જોઈને તેને એકદમ આશ્ચર્ય થાય છે. મંગુ જ્ઞાનોના હાથથી રોટલી માંગીને ખાય છે, “તેણે જ્ઞાનોના હાથની રોટલી ખાધી. આજે કદાચ મંગુની જીંદગીનો પહેલો દિવસ હતો કે જેમાં જ્ઞાનોની સાથે તેણે કોઈ ગાળા ગાળી કરી નહીં.”

જ્ઞાનોને જસ્સો (માં) પણ પૂતર કહીને બોલાવતી હતી. જ્ઞાનોને કાંઈ પણ સમજાતું ન હતું કે, “આજ માં ના વ્યવહારમાં આટલું પરિવર્તન કેમ છે. તે ખુશ હતી કે તેની માં તથા ભાઈ બંનેમાંથી કોઈ ગુસ્સામાં ન હતા.” જ્ઞાનોની ઉપરોક્ત માનસિકતા સમય સાપેક્ષ છે, તે સમજે છે કે તેણીની ભૂલને માં તથા ભાઈ દ્વારા માફ કરી દેવાઈ છે.

જાટોના પ્રતિનિધિ ચૌધરી હરનામસિંહનું ચરિત્ર એક કુર, શોષક, સ્વાર્થી તથા સામંતિ વિચારોના પોષકના રૂપમાં ફલીત થાય છે. હરનામની દ્રષ્ટિએ ચમારોની જાતી હીન તથા ગુલામ છે. તે હંમેશા ચમારોની સાથે ઉપેક્ષાનો વ્યવહાર કરે છે. તેની કુરતાનો આતંક ચમારોના મહોલ્લામાં સદાય બની રહે છે. હરનામસિંહની નજરોમાં ચમારો અને કુતરાઓમાં કોઈ તફાવત નથી, “કૂતરાની ઓલાદ, રાડા-રાડ તો એવી મચાવે છે જાણે શૂળી પર ચડાવી દીધો હોય.”

દમન કરવાની સામંતી મનોવૃત્તિનું ઉદાહરણ તે સમયે જોવા મળે છે, જ્યારે બોયકોટના વિરોધમાં હરનામસિંહ ગામના ચૌધરીઓને કહે છે કે, “તમે લોકો એક થઈ જાવ તો આ ચમારોને એક દિવસમાં જ સીધા કરી શકાય છે. પરંતુ મુશ્કેલી તો એ છે કે આપણા લોકોમાં જ આશ્રય આપવાવાળા ઘણા છે.

એક વર્ગ વિશેષમાં શક્તિ, સત્તા, સંપત્તિનું એક થઈ જવું તેના પૂંજવાદી તથા એકાધિકારવાદી માનસિકતાને પૂષ્ટ કરે છે. આવો વ્યક્તિ કે સમૂહ ક્યારેય પણ નિરંકુશ થઈ જાય છે. “ઘરતી ઘન ન અપના”માં બધી જમીનોના માલિક ચૌધરી સમૂદાય છે. ચમારોની પાસે પોતાનું ઘર બનાવવાની પણ ભૂમિ નથી. કાલી-નિકુના ઘર બનાવવાના વિવાદને લઈને ચૌધરી હરનામસિંહ ઘૃણિત સ્વરમાં કહે છે કે, “આ નાલાયકોના મગજમાં જરૂર કોઈ કીડો હશે જ. તે જે જમીન માટે લડી રહ્યા છે. તે તેમની છે જ નહીં. માણસ કોઈ સંપત્તિ માટે ઝઘડો કરે તો કોઈ વાત પણ બને.” હરનામસિંહના ઉપરોક્ત કથનમાં સામંતી સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું છે.

જગદીશચંદ્રની પ્રસ્તુત કૃતિ બહુપાત્રિય છે. જેમાં અમુક મુખ્ય અને અમુક ગૌણ પાત્રો થઈને ૧૦૦ સુધીની સંખ્યા છે. નવલકથાની ઘટનાનું કેન્દ્રિય માળખું સામંતીશાહી છે. જેમાં પંજાબની એક વિશેષ જાતી (જાટ)ની કથા કહેવાઈ છે. આ જાતી ખેતીવાડી પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે. નિરક્ષરતા, ભોળપણ, સ્વાભિમાન, પ્રતિષ્ઠા જેવા ગુણ એમનામાં વિદ્યમાન થાય છે. જગદીશચંદ્રએ આવાજ બે પરીવારોનું વિવરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે. નવલકથામાં બે જાટ પરીવારની પારસ્પરિક લડાઈમાં બધા પાત્રો પોત-પોતાની ભૂમિકા નિભાવે છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં વર્ણિત પાત્ર મુખ્ય તથા ગૌણ એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. નવલકથાના મુખ્ય પાત્રના રૂપમાં બચિંતસિંહ, જસવંતકૌરનું ચરિત્ર ચિત્રણ સ્થિતિનું સમ્યક મૂલ્યાંકન કરે છે.

નંબરદારોના પરિવારનો માલિક બચિંતસિંહને ખેડૂત, સ્વાભિમાની, પ્રતિશોધી વ્યક્તિના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યો છે. નિલોવાલીયોના પરિવારમાં પરણાવેલી જસવંતકૌરના વિધવા તથા બાદ બચિંતસિંહને તેની સાથે પરણવાની ઇચ્છા થઈ અને એક દિવસ જસવંતકૌર ગુરૂદ્વારથી સીધી નંબરદારોને ઘરે ચાલી ગઈ. બચિંતસિંહે જસવંતકૌરના

વિવાહ પોતાના ભાઈ જગતસિંહ સાથે કરી દીધા. અહીંથી જ બંને પરિવારો વચ્ચે શત્રુતાની આગ ભડકે છે. એક દિવસ સવારે જ કરતારસિંહને એકલો જાણીને પતાવી દેવાય છે. કરતારસિંહના અચાનક મોતથી બચિંતસિંહ ખળભળી ઉઠે છે. તે કહે છે, “આજ અહીંથી કાં તો અમારી લાશ ઉઠશે, કાં તો તેમની.”

બચિંતસિંહે પોતાના જીવનમાં ક્યારેય હળને હાથ લગાવ્યો ન હતો, ફક્ત ગામનું ચૌધરીપણું ભોગવતો હતો, પરંતુ આજે તેને હળ જોતવા માટે વિવશ થવું પડે છે. જગદીશચંદ્રએ ચિત્રિત કર્યું છે કે પરિસ્થિતિઓ સામે વ્યક્તિની અક્કડ ટકતી નથી. નીચેની પંક્તિઓમાં ઉપરોક્ત વાસ્તવિકતા દર્શાવાઈ છે, “બચિંતસિંહે વાહેગુરૂનું નામ લઈને બળદ જોતર્યા અને હળ બાંધીને ખેતરમાં જવા તૈયાર થઈ ગયો.”

બચિંતસિંહ સૌથી પહેલા જાટ ખેડૂત છે. તેના મનમાં જમીન તથા પશુઓ પ્રત્યે ખૂબ મોહ છે. બળદની ખરીમાં ફાંસ ઘુસી જવાથી તે ઉદાસ થઈ ગયો. “પાંચસોનો બળદ બેકાર થઈ ગયો. જગતસિંહ તેને પોતાના છોકરા જેવો પ્રેમ કરતો હતો.”

બચિંતસિંહ પોતાની કઠણાઈના દિવસોમાં ચોતરફથી કટુ વચનો સાંભળે છે. સરદારસિંહ તેની પાસે એક બળદ માંગે છે કારણ કે બીજો બળદ જખ્મી થઈ ગયો છે. આટલું જ નહિ, તેની જમીન પણ ભાગમાં ખેડવા માંગે છે. બચિંતસિંહને તેમની વાતથી દુઃખ લાગે છે, તેનો સંચમ તૂટી જાય છે. “બે પૈસાનો માણસ એવો રોફ બતાવે છે જાણે હું કોઈ નાનામાં નાનો વ્યક્તિ છું.

બચિંતસિંહનું તે રૂપ પણ જોવા મળે છે, જેમાં વાત્સલ્યની તીવ્ર સંવેદના જાગૃત થાય છે. કરતારસિંહની ચીતાને અગ્નિ આપવાના સમયે બચિંતસિંહનું હૃદય તૂટી જાય છે, તે કહે છે, “આજ હાથોથી તમે ખવડાવ્યું – પીવડાવ્યું. આજ હાથોથી તમને અગ્નિ પણ આપી રહ્યો છું.”

નવલકથાના ચરિત પાત્ર જસવંતકૌર સ્વસ્થ, સુંદર તથા માખણ મલાઈ ખાધેલી જટ્ટી હતી. દાઝમના ફૂલો જેવો રંગ, ડાળીઓ જેવું શરીર અને સાંપ જેવી લચકીલી કમર હતી. તેના લગ્ન નત્યાસિંહના નાના ભાઈ ઉદ્દમસિંહ સાથે થયા હતા. પરંતુ લગ્નના

એક વર્ષમાં જ તે વૈધવ્યનો શિકાર થઈ ગઈ. બચિંતસિંહ દ્વારા તેમનું ચોપનોચિત્ત આકર્ષણ વધ્યું અને તેના નાના ભાઈની સાથે તેમના લગ્ન કરાવી દીધાં. આ ઘટનાથી બંને પરિવાર વચ્ચે શત્રુતા વધી ગઈ. કારણ કે, જાટોની સૌથી મોટી સંપત્તિ સ્ત્રી તથા જમીન હોય છે. આ બંને પાછળ તો તે પોતાનો જીવ પણ આપી દે છે. આ દ્રષ્ટિથી જસવંતકૌરનું આચરણ જ આખાય ઝઘડાનું મૂળ કારણ છે. જસવંતકૌર પોતાના નિર્ભય પર પ્રતિબદ્ધ છે, તે કહે છે કે, “ભલે ગુરૂએ કરતારને લઈ લીધો તો શું થયું ? તેનો બાપ અને તાઉ તો જીવે છે તેમને ઓંતડા નહીં બનવા દઉં. સરદારજી દિલ છોડતા નહીં. મનમાં આશાની જ્યોત પ્રગટાવો.”

જસવંતકૌરમાં વાત્સલ્ય, પ્રેમ, સાહસી મહિલા, ધર્મ પરાયણ નારીના ભરપૂર ગુણ વિદ્યમાન થાય છે. આખીય નવલકથામાં તેમનું ચરિત્ર અસ્તિત્વમાં સંઘર્ષરત દેખાય છે. જસવંતકૌર ઘાયલ પુત્રના પ્રત્યે વાત્સલ્યમાં અભિભૂત થઈ ગઈ છે. તે બચિંતસિંહને કહે છે કે, “જમીન – જાયદાદ ભલે વહેંચાય જાય. આપણો મહેનત-મજૂરી કરી લઈશું. કરતારનો વાળ પણ વાંકો ન થાય, તે રાજી-ખુશીથી ઘરે પાછો આવે.”

જસવંતકૌર પોતાના દીકરા તથા પતિના કુશળ ક્ષેમ માટે ગુરૂદ્વારામાં ખેતર દાન કરે છે. તે મહેનતને કહે છે કે, “હું એક ખેતર ડેરા (મંદિર)ની સેવા માટે આપી દઈશ. મારો દીકરો અને તેના પિતા ક્ષેમ-કુશળ રહે.”

જસવંતકૌર પુત્રની લાશ જોઈને પોતાનો સંચમ ખોઈ દે છે. તે વિલાપ કરે છે તેનું કરુણ આક્રંદ સાંભળીને પડોશની સ્ત્રીઓ તેને મૃતદેહથી દૂર હટાવે છે. પરંતુ તે પુત્ર પ્રેમમાં પાગલ થઈ ગઈ છે. “હાય ! કેમ હટી જાઉં ? મારા પુત્રની સાથે વાત તો કરવા દો. તું મને એકલી છોડીને ક્યાં જાય છે. હું તારી સાથે જઈશ.”

જગદીશચંદ્રની કૃતિઓ “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં એક જ વિશિષ્ટ સમસ્યા, જમીનથી ખેડૂતોની બેદખલગીરી તથા તેનાથી જન્મેલી પરિસ્થિતિના પ્રભાવ-દુષ્પ્રભાવને રેખાંકીત કરેલું છે. ઉપરોક્ત બંને નવલકથાનું ચરિત્ર એક જ છે. એટલા માટે તેનું ચરિત્ર-ચિત્રણ, વિષય વિવેચન સુવિધાની દ્રષ્ટિએ એક સાથે કરવામાં

આવ્યું છે. આ બંને કૃતિઓમાં બહું સંખ્યક પાત્રોનો સમાવેશ કરેલો છે. જેને મુખ્ય તથા ગૌણ પાત્રોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. આ પાત્રોનું સ્વરૂપ પ્રતિનિધિક છે – ખેડૂત, વાણિયા, દલાલ, પંજાબી, જાટ વગેરેના આચારવિચારથી તેની વર્ગીય ચરિત્રતાનો અનુભવ થાય છે. કેટલા મુખ્ય પાત્રોનું ચરિત્ર – ચિત્રણ નીચે મુજબ છે.

બસઈ-દારાપુરનો નિવાસી ગામનો મુખિ એવો ચૌધરી પ્રતાપ સિંહ એક શાલીન, દૂરદર્શી, ચિન્તનશીલ, આસ્થાવાન, સભા-ચતુર, ઈમાનદાર તથા ખેડૂતી મર્યાદાને પાલન કરનારો જનપ્રિય વ્યક્તિના રૂપમાં પોતાની ભૂમિકા નિભાવે છે. નવલકથામાં આધાન્ત વિદ્યમાન થતો પ્રતાપસિંહ સદાય પોતાની જમીનને અધિગ્રહણથી બચાવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. જ્યારે તેને પોતાની જમીનના અધિગ્રહણ માટે સૂચિત કરાય છે ત્યારે તે વ્યાકુળ બની જાય છે. નન્દલાલ પટવારીએ કહ્યું કે તાલુકા વહીવટી ગામનો મૌકો જોવા આવે છે. કદાચ સરકાર આ જમીન ખરીદવા માંગે છે. પટવારીની વાત સાંભળીને મુખિની આંખો ફાટ-ફાટ થઈ ગઈ અને કહ્યું કે, “જો સરકારે આપણી જમીનો લઈ લીધી તો ગજબ થઈ જાશે. અન્નદન અનેક ધન, સોના રૂપક કિતેક ધન.”

ખેડૂતોને જમીન પોતાના દીકરા કરતા પણ વહાલી હોય છે. મુખિ જમીન બચાવવા માટે પોતાની પાઘડી તાલુકા વહીવટદારના પગમાં મૂકી દે છે. મુખિ કરગરે છે, “હજૂર અમે ગરીબ લોકો છીએ અમારી જમીન ગઈ તો અમે મરી જઈશું.” એટલું જ નહીં તે તાલુકાના નાના કર્મચારી ગિરદાવર કાનૂનગરાને સર્વશક્તિમાન સમજી લે છે અને કહે છે કે અમને સમજાઓ કે હવે શું થવાનું છે, “ઘરમાં જવાન મરણ થઈ જાય તો માણસ રોઈ-કકળીને સબર કરી લે છે. પરંતુ અમારી જમીન હડપ કરીને કોઈ બીજા કામમાં લેવામાં આવે તે અમને સમજાતું નથી.”

મુખી પ્રતાપસિંહ પટવારી પાસેથી જાણકારી મેળવીને સિદ્ધ બાબાની સમાધિના નામે થોડી જમીન બચાવી લેવા માંગે છે. દરેક ખેડૂતની ઈચ્છા હોય છે કે તેની જમીન કોઈપણ પ્રકારે બચી જાય. મુખી પ્રતાપ સિંહ કહે છે, “તું પણ જાણે છે કે ખાનદાનનું નામ સંપત્તિથી ચાલે છે. આપણી સંપત્તિ જમીન છે. જમીન વહેંચાઈ ગઈ તો ખાનદાનનું નામ કેવી રીતે ચાલશે.”

મુખી પ્રતાપસિંહ અભણા ખેડૂત છે. તેને ભવિષ્યની ચિંતા જરૂર છે. પરંતુ પોતાને ભવિષ્યના ષડ્યંત્રથી મુક્ત કરી શકતો નથી, ફક્ત સ્વાર્થનો સગે ઉત્તમ પ્રકાશ ગામવાળાને દૂરની જમીનો વહેંચવા માટે સહમત કરી લે છે. આ જમીન વહેંચવામાં મુખીની સર્વાધિક ભૂમિકા હોય છે, તેને એ ખબર પડતી નથી કે ઉત્તમ પ્રકાશનો આ જમીન પાછળનો સ્વાર્થ શું છે ? મુખી કહે છે કે, “ફેંસલો થઈ ગયો છે જ્યારે પણ ઈચ્છા થાય, જ્યાં પણ ઈચ્છા થાય અંગુઠો લગાવડાવી લો.”

મુખીના ચરિત્રની એક અન્ય વિશેષતા સામૂહિકતાની ભાવના છે. તે ગામ લોકોથી પોતાને અલગ કરીને નથી જોતો. સુખ-દુઃખ, વિવાહ ઉત્સવ કોઈપણ સમયે ગામલોકોની ઉપેક્ષા કરતો નથી. આની પાછળ મુખીનો નિષ્કપટ ભાવ છે. મુખીના ઉપરોક્ત સ્વભાવનો પરિચય પશુ-વેપારીના આવ્યા પછી થાય છે. તે વિચારે છે કે ખેતી નહીં રહે તો પશુઓના ચારાની વિકટ સમસ્યા થશે. એવી સ્થિતિમાં પશુઓનું વહેંચાણ (વિક્રય) કરી દેવું જોઈએ. પ્રતાપસિંહ ગામના વડીલને કહે છે કે, “વિચારી રહ્યો છું કે વહેંચી જ દઉં. જમીન વગર ઢોર સંભાળવા મુશ્કેલ છે.”

જગદીશચંદ્રએ “ઘાસ ગોદામ” નામક કૃતિમાં મુખી પ્રતાપ સિંહના ચરિત્રમાં થોડુંક પરિવર્તન કર્યું હોય તેવા આભાસ થાય છે. જમીનોથી બેદખલ થવાની ઘોષણા, શુભચિન્તકોની વાતોમાં આવવું, મુખી પ્રતાપસિંહના ચરિત્રને પરિપક્વતા પ્રદાન કરે છે. હવે તેને તેની ભૂલોની ખબર પડે છે અને પસ્તાવો પણ કરે છે. સાથે જ સારા ભવિષ્યનો વિચાર કરીને હતાશ પણ થઈ જાય છે. મુખિયાને એ વિચારથી વ્યગ્રતા વ્યાપે છે કે હવે કેવી રીતે જીવવું. આજ ઉપાધી-ચિંતા તેને હતાશ બનાવી દે છે, “જમીન હતી તો જીંદગી કેટલી સીધી અને સપાટ ચાલી રહી હતી. હળ જોતવું, વાવણી કરવી, ઢોર-ઢાંખરને પાણી આપવું, પાકની વાવણી લણણી અને નિંદણ કરવું અને કામ પુરૂ. જમીન શું વહેંચણી કે ડાલેને પગલે મુસીબતો આવી પડી છે.”

સાધન-વિપન્નતાનો શિકાર મુખી પ્રતાપસિંહ ચારેબાજુથી પોતાને ભયમાં ડૂબેલો જોવે છે. પોતાના વડીલોની સમાધિ પર જઈને નત-મસ્તક થઈ પોતાની વ્યથા સંભળાવે છે, “બાબાજી તમે અમારા પૂર્વ-જ છો. અમે તમારા સંતાનો છીએ. અમારું સુખ-દુઃખ

તમારું સુખ-દુઃખ છે. અમે તમારી ઔલાદ છીએ. અમારું સુખ-દુઃખ તમારું સુખ-દુઃખ છે. અમારી રક્ષા કરજો. અમને અમારા દુશ્મનોથી બચાવજો.

મુખી પ્રતાપસિંહ પોતાની નૈતિક જવાબદારી પ્રત્યે સતર્ક રહે છે. યુવા પેઢી સરખી રીતે પોતાના કામમાં લાગી જાય, આ વાતને લઈને પ્રતાપસિંહ દુઃખી જણાય છે, “છોટુ પણ યુવાન થઈ રહ્યો છે. તેની પાંખો નીકળી આવી છે. તારાથી શું છુપાવ્યું પરમ દિવસે શેરસિંહની છોકરી સાથે આંખ લડાવતો હતો.”

બંને નવલકથા “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં પ્રહલાદસિંહ એક મુખ્ય પાત્રની હેસિયતથી સર્વત્ર જીવંત રહે છે. દિલ્હીનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે, બેઘર થયેલા પંજાબીઓનો રેલો દિલ્હી પહોંચી ગયો છે. એની પહેલી સૂચના દેવાવાળો પ્રહલાદસિંહ જ છે. પ્રહલાદસિંહની સ્થિતિ ગામના અન્ય ખેડૂતોના જેવી જ છે. બઘાની સાથે એને પણ પોતાની જમીનથી બેદખલ થવું પડે છે. પ્રહલાદસિંહ જમીનોનું ભરપૂર વળતર પણ પામે છે. પરંતુ તેના જીવનમાં મૂળ વ્યવસાયથી દૂર થવાને કારણે જીવનમાં ફરી સ્થિરતા આવી શકતી નથી. દારૂ પીવો, સિનેમા જોવું, અપવ્યય વિગેરેની આદતો પ્રહલાદસિંહના અસ્તિત્વને ઇચ્છન-ભિચ્છન કરી દે છે. જ્યારે પ્રહલાદસિંહ બાળ પરિવારવાળો વ્યક્તિ હતો અને પરિવાર પ્રત્યે અતિશય મમતા પણ રાખતો હતો. પરંતુ સદીઓથી ચાલી આવતી આ કૃષિ વ્યવસ્થાના ઉખડવાથી તે વિકલ્પહીન બની જાય છે તથા પરિવારથી ઉદાસીન રહેવા લાગે છે. જગદીશચંદ્રએ બતાવ્યું છે કે પ્રહલાદસિંહને વેરવિખેર કરવામાં પરિસ્થિતિઓનો જ હાથ છે. રામદયાલ પંજાબીથી જ તેને શરાબ પીવાનો તથા શાનો-શોકતની જીંદગીની પ્રેરણા મળે છે, તો સમવચસ્ક સાથીઓથી તેને અપવ્યય કરવાની લત પડી જાય છે. સમયે-સમયે તેના પર થયેલા વિશ્વાસઘાત મોટર ઝાઈર્વીંગ શીખવાડવાવાળાથી તથા ઘર બતાવવાવાળા રાજ મીસ્ત્રીથી, પોતાના પગ પર ઉભા થવા દેતા નથી. જગદીશચંદ્રએ પ્રહલાદસિંહના માધ્યમથી આજની બેરોજગાર, દિશાહીન યુવા પેઢીનું ચિત્ર અંકિત કર્યું છે.

પ્રહલાદસિંહ નવયુવક શાહી મિજાજ તથા છૂટા હાથે પૈસા ખર્ચનાર વ્યક્તિ છે. તેની શાનો-શોકતનું પહેલું રૂપ ગામમાં આવેલા પંજાબી વહેપારી પાસેથી કપડાં ખરીદતી

વખતે જ જોવા મળે છે. પ્રહલાદસિંહ પોતાની સ્ત્રીની વાતને અસ્વીકાર કરીને મરઘીઓ વહેંચીને જ ઘોતી તથા ઘાઘરા ખરીદે છે, “હું લઈશ ઘોતી અને ઘાઘરા. હું સરદાર સાથે વાત કરું છું કદાચ તે મરઘીઓ લઈને કપડાં આપી દે.

પ્રહલાદસિંહ દારૂના વ્યસનનો શિકાર થઈ જાય છે. નવલકથા “મુઠ્ઠી ભર કાંકર”ની કથાનો પ્રારંભ જ પ્રહલાદસિંહ સાથે રેલના પાટા પર બનેલી ઘટનાથી થાય છે. પ્રહલાદસિંહ ત્યાં દારૂની શોધમાં ગયો હતો “મને તંગોના રણધીરે બતાવ્યું કે પંજાબીઓએ ટોડરપૂર અને દશઘરા ગામની પાસેની પહાડીઓની ઝાડીઓમાં દારૂ બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ લગાવેલી છે. તેની જ શોધમાં હું ત્યાં ગયો હતો. છૂપાઈને દારૂ પીવાવાળો પ્રહલાદસિંહ પાસે પૈસા આવી જવાથી હવે ખુલ્લેઆમ દારૂ પીવે છે. ઉત્તમપ્રકાશને વહેંચેલી જમીનનું વળતર પામીને દિલ્હી શહેરથી પાછા ફરતા તે મન ભરીને મદિરા પીવે છે. રામદયાલ પંજાબીને ધમકાવતા કહે છે કે, “સાઈકલથી પછી જોજે, પહેલા એ કહે, માલ છે.”

પ્રહલાદસિંહ દારૂના વ્યસનનો શિકાર થઈ જાય છે. નવલકથા “મુઠ્ઠી ભર કાંકર”ની કથાનો પ્રારંભ જ પ્રહલાદસિંહ સાથે રેલના પાટા પર બનેલી ઘટનાથી થાય છે. પ્રહલાદસિંહ ત્યાં દારૂની શોધમાં ગયો હતો “મને તંગોના રણધીરે કહ્યું કે પંજાબીઓએ ટોડરપૂર અને દશઘરા ગામની પાસેની પહાડીઓની ઝાડીઓમાં દારૂ બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ લગાવેલી છે. તેની જ શોધમાં હું ત્યાં ગયો હતો.” છૂપાઈને દારૂ પીવાવાળા પ્રહલાદસિંહ પાસે પૈસા આવી જવાથી હવે ખુલ્લેઆમ દારૂ પીવે છે. ઉત્તમપ્રકાશને વહેંચેલી જમીનનું વળતર પામીને દિલ્હી શહેરથી પાછા ફરતા તે મન ભરીને મદિરા પીવે છે. રામદયાલ પંજાબીને ધમકાવતા કહે છે કે, “સાઈકલ પછી જોજે, પહેલા એ કહે, માલ છે.”

પ્રહલાદસિંહમાં પારિવારીક મમત્વ ખૂબ જ ભરેલ છે. જમીન વેચવાથી પ્રાપ્ત રૂપિયાથી તે અંગુરી માટે નવા કપડાં તથા બાળકો માટે રમકડાંઓ લાવે છે, અંગુરીને નવા કપડાં પહેરવા માટે વિવશ કરે છે તથા સૂતેલા બાળકોને જગાડીને રમાડે છે. પ્રહલાદસિંહ અંગુરીને કહે છે કે, “મને નવો ઘાઘરો તથા ચોલી અને નવી ચુંદડી અત્યારે

જ પહેરીને દેખાડ. રાણીપદ્મીની પણ એટલી સુંદર નહીં હોય જેટલી તું છે તું તો ઇન્દ્રલોકની પરી લાગે છે.

“ઘાસ ગોદામ” સુધી આવતા આવતા નવયુવક પ્રહલાદસિંહ એક બેકાર યુવક ઘોષિત થઈ જાય છે. પરીવારથી અલગ રહેવા લાગે છે. ખેતીવાડી ન રહેવાથી પ્રાપ્ત ધન રાશિમાંથી જીવન ચલાવે છે એનું ચારિત્રીક પતન એટલું થાય છે કે કદાચ કોઈ અન્ય પાત્રનું નહીં થયું હોય. પ્રહલાદસિંહ માટે આ અપેક્ષિત પરીણામ હતું કારણ કે સમય કાપવા માટે તેની પાસે બીજું કોઈ કામ ન હતું. વળતરથી પ્રાપ્ત ધનરાશીને જોઈને પ્રહલાદનું મસ્તિષ્ક આસમાને ચઢી જાય છે. પ્રહલાદસિંહની અપરાધિક પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. એ સંબંધે પ્રહલાદસિંહ માટેની રામદયાલની વાત ઉલ્લેખનીય છે, “આ બિચારાને તો બેવડો માર પડ્યો છે. આદમી ૧૪ વર્ષ માટે જેલમાં બંધ થઈ ગયો અને ઉપરથી ઘર પણ ગીરવે રાખી ગયો.”

નવલકથા “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”નું એક જીવંતપાત્ર તાઉ હરીરામ સર્વત્ર પોતાની ઉપસ્થિતિ જાળવી રાખે છે. “મુઝી ભર કાંકર”માં દિલ્હીના વધતા જતા રૂપથી લઈને જમીનથી બે દખલીની સમસ્યા તથા નવી જીવીકાની તલાશ સુધી તાઉ હરીરામ ક્રિયાશીલ જોવા મળે છે. તાઉના ચરિત્રમાં સહયોગ, ચીંતનશીલતા, સમજદારીની ભાવનાની સાથે-સાથે આશ્ચર્ય તથા કુતુહલની વૃત્તિ પણ દેખાય છે. તાઉ હરીરામના ચરિત્રને ઉદ્ઘાટીત કરવાવાળા મહત્વપૂર્ણ તથ્યોથી કથાવસ્તુમાં તેની અનિવાર્યતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેને મુખ્ય પાત્રોના રૂપમાં પરિગણીત કરી શકાય.

પ્રહલાદસિંહની સાથે રેલ પાટાની ઘટનાને લઈને તાઉ ચીંતીત થઈ જાય છે, તે કહે છે કે, “હું તો આજે આ બાજુ ઘણા વખત પછી આવ્યો છું. શહેરમાં તો રાત્રે દિવસ જેવી રોશની રહે છે.”

સીધા સાદા ખેડૂત તાઉને પહેલીવાર મોટરમાં બેસવાનો અવસર મળ્યો, તે ઉત્તમ પ્રકાશને કહે છે કે, “સાચું કહું મોટરમાં આજ હું પહેલીવાર બેઠો છું. જ્યારે મોટર ઝડપથી

દોડવા લાગે છે ત્યારે મારા શ્વાસ રોકાઈ જાય છે. ક્યાંક ઉંઘી ન-વળી જાય.” ઉપરોક્ત કથનમાં આશ્ચર્ય દર્શાવેલું છે.

તાઉ હરીરામ ગામથી દૂર બાકી વઘેલી જમીનને વેંચી દેવાની સલાહને શકની દ્રષ્ટિથી જુએ છે, તે કહે છે કે, “અહીંની જમીન સરકાર લઈ રહી છે, ત્યાંની ઉત્તમ પ્રકાશ લેવા ઈચ્છે છે એ કહે કે આપણે ક્યાં જઈશું ? કોના ઉંબરે જઈને બેસીશું ?” એટલું જ નહીં તાઉ પોતાના કૃષિ જીવનમાં સંતૂષ્ટ રહેનાર વ્યક્તિ છે, ગામ લોકોના પશુઓના વહેંચાણમાં તે સંદેહ કરે છે, “કાલે ક્યાંક બીજે જમીન મળી ગઈ તો શું નવા ઢોર-ઢાંખર ખરીદશો ?”

“મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”નું પાત્ર ઉત્તમ પ્રકાશ શિક્ષિત, તથા કુટિલ તથા સ્વાર્થી ચરિત્રના રૂપમાં પ્રગટ થયું છે. ઉત્તમ પ્રકાશની ચાલાક નજરથી તેની જાતવાળો જાટ સમુદાય બચી શકતો નથી. પોતાનો મીઠો વ્યવહાર તથા મધુર વાણીથી તે બધાને મુગ્ધ કરી લે છે. ઉત્તમ પ્રકાશના ચરિત્રમાં આજની પૂંજીવાદી મનોવૃત્તિના બધા જ લક્ષણ સ્પષ્ટ થયા છે. તેની પેઠી સમજદારીપૂર્વકની માનસિકતાના વર્ગીય ચરિત્રને રેખાંકિત કરે છે, તેની પહોંચ સત્તાધારી કર્મચારીઓથી લઈને ઉચ્ચ રાજનેતાઓ સુધી છે. “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”ના મુખ્ય પાત્રના રૂપમાં ઉત્તમ પ્રકાશ ક્રિયાશીલ રહે છે.

ઉત્તમ પ્રકાશ એક સુશિક્ષિત વ્યવહાર કુશળ વ્યક્તિ છે. મુખી પ્રતાપસિંહની સાથે થયેલી વાતચીત દ્વારા તેની હોંશિયારીની ખબર પડે છે. “માસાજી, આ તો મારી ફરજ છે. જો હું કંઈક કરી શક્યો તો તે તમારી ઉપર અહેસાન નહિ હોય. પરંતુ એ સમજ-જો કે મેં મારી ફરજ પુરી કરી છે.”

ઉત્તમ પ્રકાશની કુટિલ સ્વાર્થ બુદ્ધિનો પરિચય નિરીહ ગ્રામજનોની બાકી રહેલી જમીન હસ્તગત કરવામાં નજરે પડે છે. તે ગ્રામજનોને સમજાવે છે કે સરકારના વળતરનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હશે તેથી તમે તમારી બચેલી જમીનને ઊંચા દરે નોંધણી કરાવી દો.

“ઊંચું વળતર મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે કે સરકાર વળતર નક્કી કરે તે પહેલાં આજુબાજુની જમીન વેંચીને ઊંચા દરથી નોંધણી કરાવી દો.”

મુખી પ્રતાપસિંહની સિદ્ધ બાબાની સમાધિના નામથી બચેલી જમીન પણ ઉત્તમ પ્રકાશ પડાવી લે છે. આ કાર્યમાં તેનો ભાગીદાર રણજીત પણ એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. બંને પરસ્પર વાતચીત કરે છે કે જો જમીન એકવાચર થવામાંથી બચી ગઈ તો સરસ સિનેમા સાઈટ પણ બચી શકે. જમીન બચાવવા માટે ટ્રસ્ટનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે તથા ઉક્ત ધૂર્તતા તથા ષડ્યંત્રના નિર્ણયથી મુખી પ્રતાપસિંહને જાણ કરે છે. તેમ છતાં ઉત્તમ પ્રકાશ ટ્રસ્ટ માટે મુખીને કહે છે, “માસાજી, જગા તો બચાવી લઈશું જોર ખૂબ જ લગાવવું પડશે એક ટ્રસ્ટ બનાવવું પડશે.”

ઉત્તમ પ્રકાશ એક કુશળ રાજનેતા પણ છે. તે નવી કોલોનીના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે આવાસમંત્રીને આશ્વાસન આપે છે કે, મારો ગ્રામ્ય દિલ્હી તથા દિલ્હીમાં સારો હોલ્ટ (નિયંત્રણ) છે. તે આવાસ મંત્રીને ભાષણનો મુદો બતાવે છે, જે તેની રાજનૈતિક સમજને દર્શાવે છે. ઉત્તમ પ્રકાશ કહે છે, “દિલ્હી કેપિટલ એરિયા અને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ક્ષેત્રમાં સમાવવામાં આવેલા ગામોના વિકાસના સંબંધમાં દર્શાવો. ત્યારપછી તે લોકોની ખૂબ જ પ્રસંશા કરો. જેમણે પોતાના પીકિત ભાઈઓના પુનર્વાસ માટે પોતાની જમીન એકવાચર કરવા દીધી.”

રામદયાલ પંજાબી શરણાર્થી છે. જે “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તેમજ “ઘાસ ગોદામ”માં સર્વત્ર પોતાની હાજરી જાળવી રાખે છે. તે નવલકથાનું એક મહત્વનું પાત્ર છે. તે અદમ્ય ઉત્સાહ, જિજ્ઞાસા, આત્મનિર્ભરતા, શરણાર્થીઓ તરફ સહકારની ભાવના, ઉચ્ચ વ્યાવસાયિક પ્રતિભા, તથા કુટીલ સ્વાર્થ બુદ્ધિ વગેરે માનવીય ગુણોથી યુક્ત છે. રામદયાલ પંજાબીની પરિશ્રમી પ્રવૃત્તિથી તેનું ચરિત્ર સહજ વિશ્વસનીય થઈ જાય છે, વિપરીત પરિસ્થિતિઓમાં સર્વસ્વ લુંટાવીને આવેલા પંજાબી શરણાર્થીઓના સ્વાવલંબનની ભાવનાનું ચથાર્થ સ્વરૂપ રામદયાલમાં જોવા મળે છે.

પાકિસ્તાનથી લુંટાઈને આવેલો પંજાબી રામદયાલ ખુઈવાળા મંદિર પર પોતાની ચા-પકોડીની દુકાન ખોલવાનું વિચારે છે. આ જગ્યાએ પહેલાં એક સાધુનું ખૂન થઈ ચૂક્યું છે. આ સ્થાન વીરાન છે. પરંતુ રામદયાલના આવા સ્થાન પર દુકાન ખોલવી તે તેની સાહસિક વૃત્તિ દર્શાવે છે. રામદયાલ પોતાના મિત્ર અત્તરસિંહને કહે છે કે “સાઈ, જે થવાનું હોય તે થાય, જોયું જશે. પરમ દિવસે પરમાત્મા દાનાં લયને માટે સગડી પ્રગટાવવી છે.”

રામદયાલ પંજાબીને તે વાતની ખબર છે કે જમીન વેંચવાથી લોકો પાસે ખૂબ રૂપિયા આવ્યા છે. તે પ્રહલાદસિંહ યુવાનને પોતાનો દારૂ વેચવા બાબતથી વાકેફ કરે છે. રામદયાલની નીતિનો શિકાર પ્રહલાદસિંહ થઈ જાય છે. કેટલીક હદ સુધી પ્રહલાદસિંહને બરબાદ કરવામાં રામદયાલનો બહુ મોટો હાથ રહ્યો છે. રામદયાલની દુષ્ટ બુદ્ધિનો પરિચય નીચેની લીટીઓ દ્વારા થાય છે. “ચોઘરીજી, મારી પાસે નશા-પાણી માટે પણ પ્રબંધ છે. મારે આ વસ્તુ પોતાની આસપાસના ગ્રાહકોને જ આપવાની છે.”

રામદયાલનો સ્વભાવ સહેજ શંકાશીલ છે. તે દુનીચંદને દેશી ઘી લેવા માટે મોકલે છે. કારણ કે ચંદનો પ્રસંગ છે. ઘી નો ઉપયોગ ચંદ માટે કરવાનો છે. આ પરિસ્થિતિમાં દુનીચંદની સરચાઈની જાણ થઈ જશે. રામદયાલ પટવારીને કહે છે. “તે સાચો ખોટો છે તે જોવા જાણવા માટે આનાથી વધુ સારો મોકો ક્યારે મળશે ? પટવારીજીના ચંદ માટે ગાયનું ઘી જોઈએ.”

રામદયાલના સ્વાર્થી તથા ઘૂર્ત ચરિત્રનો પરિચય પ્રહલાદસિંહ સાથે કરવામાં આવેલા કરતૂતોથી થાય છે. રામદયાલ પ્રહલાદસિંહને કર્જ આપવામાં હિચકિચાય છે. (ખચકાટ અનુભવે છે.) પરંતુ પછીથી મકાનના બદલામાં કર્જ આપે છે. તે કહે છે, “આટલી મોટી રકમ કોઈ હાથ ઉછીની નહિ આપે. જમીન જોઈએ ભલે જમીન હોય, મકાન હોય, દાગીના હોય એટલું જ નહિ, પ્રહલાદસિંહની સ્ટેમ્પ પેપર ઉપર સહી લે છે, જેમાં ઘનની રકમનો તે ઉલ્લેખ નથી કરતો. “આ વાત પહેલેથી જ બતાવી દઉં છું કે, કાગળ ઉપર હમણાં રકમ નહિ લખું. રકમનો હિસાબ જુદો રાખીશ.” રામદયાલના ઉપરોક્ત વચનમાં તેની ઘૂર્તતા સમાચેલી છે.

નવલકથાના સ્ત્રી પાત્રોમાં મુખ્ય ભૂમિકાના રૂપમાં અંગૂરીનું ચરિત્ર ઉદાહરણીય છે. અંગૂરી અશિક્ષિત, ગમાર, ભલી ભોળી સ્ત્રીના રૂપમાં પોતાના વ્યક્તિત્વની દ્રષ્ટિએ અજોડ છે. પ્રહલાદસિંહ જેવા જવાબદારી વગરના પતિની સાથે અંગૂરીની પતિપરાયણતા તથા ભવિષ્યનો ઉપાય, ચિંતામાં રસ્તો બતાવવાની સૂઝ અંગૂરીના ચરિત્રને સ્પૃહણીય બનાવી દે છે. નવલકથા “મુઠ્ઠી ભર કાંકર”થી “ઘાસ ગોદામ” સુધીની યાત્રામાં પતિની છાયામાં ચાલતી અંગૂરી આજના વિકસિત આધુનિક સમાજના નારી સમુદાય તરફ એક પ્રશ્નચિહ્ન પણ ઊભું કરી દે છે. જગદીશચન્દ્રએ પ્રકારાન્તરથી અંગૂરી જેવા સ્ત્રી-પાત્રનું સર્જન કરીને આજની મહિલાઓના ગુરુદાયિત્વ બોધને રેખાંકિત કર્યો છે. તથા પુરૂષ વર્ગની વધતી ઉપેક્ષાવૃત્તિ તથા જવાબદારી વિહીનતા તરફ સંકેત કર્યો છે.

જગદીશચન્દ્રએ સ્ત્રી ગત સંગ્રહની માનસિકતાના રૂપનું સફળ નિર્દેશન અંગૂરીના વ્યવહારમાં ચિત્રિત કર્યું છે. અંગૂરીને પોતાની ગૃહસ્થીનું સંપૂર્ણ અનુમાન છે. તે પોતાની ગરીબીને વાસ્તવિક રૂપે સમજે છે. પ્રહલાદસિંહ દ્વારા અનાજ વેચીને કપડાં લેવા તેને સાંઝે લાગતું નથી. તે કહે છે, “અનાજ આપી દઈશું તો ભૂખે મરીશું. ભૂખ્યા શરીર પર સારામાં સારા કપડાં પણ શોભા દેતાં નથી.

જમીનો વેચવાની માહિતીની અંગૂરીને જાણ થઈ જાય છે. સ્વાભાવિક પરંપરાથી વિચિન્ન થવું તેને કારુણિક લાગે છે. તેનું સ્વરૂપ અંગૂરીના વ્યક્ત ઉદ્ગારોમાં દ્રષ્ટવ્ય છે. જેવી રીતે દીકરાથી ઘરનું નામ ચાલે છે તે જ રીતે જમીનથી ખાનદાનનું નામ ચાલે છે. ત્યારે અમારા ખેતરોને કોઈ નહિ કહે કે આ ખેતરો બેટા રઘુવીરસિંહની માલીકીના (મિલકત) છે.”

વ્યક્તિને કરવા માટે જો કોઈ કામ ન હોય તો તે નિષ્ક્રિય બની જાય છે. અંગૂરીનો પતિ પ્રહલાદસિંહ પણ દુર્વ્યસની બની ગયો છે. કારણ કે જમીન વેચવાથી પ્રાપ્ત થયેલ રૂપિયાથી તે મોજમજ કરે છે. તેને ભવિષ્યની ચિંતા નથી રહેતી. અંગૂરી પતિના લક્ષણોથી ઘરાઈ ગઈ છે તે કહે છે “મને તો દરેક ક્ષણે ચિંતા ઘેરાયેલી રહે છે. ખેતી ખત્મ થઈ ગઈ છે. કમાયા સિવાય ક્યાં સુધી ખાઈ શું ? પાતાળમાંથી પાણી ન આવે તો કૂવા પણ સૂકાઈ જાય છે.”

અંગૂરી પોતાની જમીનોને જોઈને તડપે છે તેની આહ નીચેની લીટીઓમાં દર્શનીય છે. “કાકી, આ જમીન અમારી હતી. ત્યારે અમારે કેટલું કામ રહેતું હતું. દાણા વાવવાના, પાક ફસલની માવજત કરવી, પતિને ખેતરમાં ભાત આપવા જવાનું, સાસુ-નણાંની ટીકા સાંભળવાની અને મહોલ્લાવાળાની ગપસપ સાંભળવાની.”

જગદીશચંદ્રએ સ્ત્રીની દાસમનોવૃત્તિનું સફળ ચિત્રણ અંગૂરીના માધ્યમથી કર્યું છે. અંગૂરીને પોતાના પતિના દુર્લ્લસનોની પૂરેપૂરી જાણકારી છે. પરંતુ તેની ગતિમાં અંગૂરી પોતાની પ્રગતિ સમજે છે. અંગૂરી સાનભાન ભૂલીને, નક્કી નથી કરી શકતી કે પ્રહલાદસિંહને કેવી રીતે સુધારી શકાય. પડોશીઓની ટીકા ટીપ્પણીથી અંગૂરી ત્રસ્ત થઈ જાય છે. જગદીશચંદ્રએ સ્ત્રી-મનોવૃત્તિનું ચિત્રણ કરતાં, સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અબળા સ્ત્રી પોતાના નાદાન શિશુ પાસે પણ ખૂબ અપેક્ષાઓ રાખે છે. કદાચ તેને વિશ્વાસ હોય છે કે, છોકરો મોટો થશે ત્યારે પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવશે. તે વિચારવા માંડી કે જો કાઠૂ મોટો હોત તો તે પોતાના પિતાને સમજાવત. તેને લાગ્યું કે તે પોતાના હઠ્ઠા-કઠ્ઠા, તંદુરસ્ત અને જવાન પતિના હોવા છતાં પણ નિરાધાર અને અસહાય થઈ ગઈ છે.”

જગદીશચંદ્રએ અંગૂરીના માધ્યમથી એ વાતને સ્પષ્ટ કરી છે કે, ખાદ્યે પીણે સુખી સુંદર પરિવારની સ્ત્રી પોતાનું સરસ મકાન છોડીને, ઝૂંપડીમાં મજદૂરણી જેમ રહેવા માટે વિવશ થઈ જાય છે. પ્રહલાદસિંહની અપરાધિક પ્રવૃત્તિથી જેલમાં જવાની તથા ઘર ગીરવી રાખવાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. અંગૂરી આ સ્થિતિમાંથી બહાર આવવા માગે છે. પરંતુ તેની પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. અંગૂરીની વિકલ્પહીનતા તેના વાક્યો દ્વારા દ્યનિત થાય છે, “હું બે નાના-નાના બાળકોને લઈને ક્યાં જઈશ ? પછી તેના પિતા બહાર જશે તો મકાનનું વેચાણ અને બીજાના કલ્જામાં જોઈને તે શું કહેશે ?

શિલ્પના બીજા અનિવાર્ય તત્વ પાત્રો અને ચરિત્ર ચિત્રણના સામગ્રિક મૂલ્યાંકન દ્વારા જાણી શકાય છે કે જગદીશચંદ્રની નવલકથાના પાત્રો કથાને વિકસિત કરવામાં સિદ્ધ થયા છે. જો કે તેના નવલકથાના પાત્રો બહુલ છે. તેમ છતાં પણ પાત્રો વધારે હોવા છતાં પણ ભીડનો અનુભવ કરાવતા નથી. નવલકથા “ચાટોં કે પહાડ”ના પાત્રો દિનેશ-માલતી પૂર્ણતઃ વૈચક્તિક, અને સ્પષ્ટતાવાદી વિચારસરણીથી સંચાલિત થાય

છે. તેમાં નિતાન્ત વૈયક્તિક જીવનનો ભોગવેલ યથાર્થ જ પાત્રોના ક્રિયાવ્યાપરમાં પ્રતિફલિત થયો છે. જગદીશચંદ્રની કૃતિ “આઘા પુલ”માં પાત્રો વર્ગીય ચરિત્ર સાથે ઊભર્યા છે. એક વિશેષ સૈનિક પરિવેશમાં નાનાથી મોટો સેનાની સુઘીની મનોવૃત્તિ એક જેવી જ હોય છે. પરંતુ ત્યારપછી પણ સૈનિક પાત્રોનો ઉચ્ચ માનવીય સંવેદિયભાવ “આઘા પુલ”ની મહત્તાને દિગુણિત કરી દે છે. લેખકની અન્ય કૃતિ “ટુંડા લાટ” માં બે અલગ-અલગ ક્ષેત્રોમાંથી પાત્રો આવેલા છે. જેમાં સૈનિક પરિવેશના પાત્રોની માનસિકતા એક જેવી છે. અને ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ છે. “ટુંડા લાટ”નો કેપ્ટન સુનીલનો પુરુષાર્થ સ્પૃહણીય છે. નવલકથાની સંવેદનાના મુખ્ય પાત્રના રૂપમાં સુનીલનું ત્રાસ યુક્ત જીવન તેના ચરિત્રને અતુલનીય બનાવી દે છે.

જગદીશચંદ્રની નવલકથા “ઘરતી ઘન ન અપના”માં વર્ગીય ચરિત્રોની સૃષ્ટિ રચવામાં આવી છે. કાલી નામના પાત્રની પ્રારંભિક ચેતના વિદ્રોહી વૃત્તિ, અન્યાયનો વિરોધ જ્યાં એક બાજુ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાં ચૌધરી હરનામસિંહના ચરિત્ર પર સામંતી અકડાઈનું લક્ષણ જોવામાં મળે છે. હકીકતે હરનામસિંહનું પાત્ર વર્ગસ્વરૂપના રૂપમાં પ્રતિગામી શક્તિઓના સમર્થક તરીક ઊભર્યું છે. જગદીશચંદ્રની અન્ય નવલકથા “કભી ન છોડે ખેત”માં ઘમંડથી વિકસતા વેરમાં પાત્રોના પુરુષાર્થની ઇતિશ્રી જોવા મળે છે. “કભી ન છોડે ખેત”ના પાત્રો પોતાનું જ જીવન જીવે છે. તટસ્થ રીતે તેમને આદિમ પશુ પ્રવૃત્તિઓના પુરોધાના રૂપમાં ક્રિયાશીલ જોઈ શકાય છે. આ પાત્રોનો આદિ અંત બદલાની ભાવના સુઘી જ સીમિત છે.

નવલકથાકારે “મુકી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં બૃહદ દિલ્હીની યોજનાથી ઉત્પન્ન પરિસ્થિતિઓનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. આ પ્રક્રિયામાં શહેરી - ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિઓની ટક્કર તથા વિલીનીકરણની પ્રક્રિયામાં આવેલા પાત્રોની ઉપાદેવતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. શરણાર્થી પંજાબીનું પાત્ર આત્મનિર્ભર તથા સ્વાવલંબી છે. સમાહિતને આવેલા ગામોના અભણ વિશ્વાસુ ખેડૂતો લાગણીહીન, કિંકર્તવ્યમૂઢ તથા દિશાહીન થઈ ગયા છે. નવી મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના પ્રતીક પાત્રો સ્વકેન્દ્રિત બની રહ્યા

છે. જગદીશચંદ્રએ ઉપરોક્ત સ્થિતિઓનું બેબાક ચિત્રણ મુખી પ્રતાપસિંહ, પ્રહલાદસિંહ, ઉત્તમપ્રકાશ, રામદયાલ પંજબી, અંગૂરી વગેરેના સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું છે.

૩. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં સંવાદ યોજના :

‘સંવાદ’ નવલકથાનું મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. સંવાદ યોજનાથી નવલકથાની કથામાં જીવંતતા આવે છે. જોસેફ મેકવાની નવલકથાઓમાં પણ સંવાદોનું જીવંત નિરૂપણ થયું છે. જેની આપણે અહીં ચર્ચા કરીશું.

આંગળિયાત કૃતિમાં આવતા ટૂંકા વાક્યો, ધારદાર સંવાદો, ભજનગંગા અને રાજીયા ઉપરાંત ઉત્તમ ભાષાને કારણે નવલકથામાં આવતા વર્ણનો જીવંત બન્યા છે. દા.ત. ચૂંથીયાના ઘરનું ચિત્ર.

‘પીઢેરિયા કરયા ઉપર ઉખડી ગયેલા પોપડા દાંતિયા કરી રહ્યા હતા. વાંદરાએ ભાંગેલા નળિયાને લીધે ઠેર-ઠેર હઢલામાં બાકોરા પડી ગયા હતાં ને એમાંથી આથમતા તાપના ચૂવા લીપણનો સંગ માણી રહ્યા હતા. પરસાળમાં ઠેર-ઠેર કૂતરાંએ બેઠકો ખરવેરી કાઢી હતી. ભીત પાસે ખોડો ભરેલા કૂતરા ઉપર માખો બણબણાતી હતી ને એ વેંત જીભ કાઢી હાંફ હાંફતું હતું.’

અને

‘ભરભાંખળું થઈ હયું હતું. સવલીની ઘંટી એની રમઝટે ચડી હતી. વલોણા પછી માખણ લેવાઈ ચૂક્યું હતું ને છાશની દોણીઓની અવર જવર જીવી કાચીને ત્યાં વધી રહી હતી. ભવાન કાકાની પાછલી પડાળમાં રંધો રમરમાટ કરતો હતો. ઊંઘરેટી આંખે લોક કળશ્યાં વીંછાળતું હતું ત્યારે ટીહો અને વાલજી હાથમાં ગજ અને ખભે અઢી અઢી મણાં ગાજિયાના પોટલાં બાંધી ફળિયું વટાવી રહ્યા હતા. એવી જ રીતે

લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષામાં પાત્રોના મુખે આવતા સંવાદોમાં પાત્રના મનોસંચલનો સંઘર્ષ ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય તે કૃતિનું જમા પાસુ છે. આવા કેટલાક ઉત્તમ સંવાદો જોઈએ-

‘જો શસ્ત્રા ! રામ વનવાસે જતા હતા એવું આપણે ચાલીએ છીએ. આગળ લક્ષ્મણ વચ્ચે સીતા ને છેલ્લે રામ. એ ઉપમા રહેવા દો ભનુભાઈ, અહીં રાવણનો ભેટો નથી ને ભાભીનું હરણ થઈ જાય તો આપણે વાનરસેના ક્યાંથી લાવવાના... ? તમે તો રામની જેમ રડતા રહો, પણ મને તો મરવા જેવું થઈ જાય...!’

ખેતરમાં ભનુભાઈ કેરીઓ વિનાના આંબા જોઈને કહે છે –

‘આ કેરીઓ વિનાનાં આંબા મને જોવા નથી ગમતા. જણાસો પહેરેલી રૂપાળી સ્ત્રીઓની જેમ આપણી આ જલેબડી આંબડીને ફળોથી લથબથ જોવાનાં તો મને શમણાં આવે છે.’

મારી પરણેતર નવલકથામાં લેખકે લગ્નગીતો જેવા સંવાદો મુક્યા છે. ‘મારી પરણેતર’નું ગદ્ય લગ્નગીતો, જોડકણાં, ગરબા અને કાવ્યપંક્તિઓથી ગદ્ય પદ્યમય બનેલું છે. કૃતિના સંવાદોમાંથી પણ ગદ્ય ખેડાતું આવે છે.

‘મનખાની મિરાત’ નવલકથાનું મારી દ્રષ્ટિએ, મહત્વનું પાસુ એ એની ધીંગી, લોકમાંથી પાંગરીને બળકટ બનેલી સાચુકલી લોકબાની છે. લેખકની પોતાની એ બાની છે એટલે તેઓ એની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શક્યા છે.

‘બીજ-ત્રીજના તેજ’ નવલકથાનું ગદ્ય, તળપદા શબ્દો, સામાજિક વાઘરી કોમના શબ્દો, શિષ્ટ શબ્દો, ગીત, પ્રાર્થના કાવ્ય પંક્તિઓ દ્વારા સર્જક પાત્રોના મનોવિચારોને અને સંવેદનાઓને ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કરી શક્યા છે. કૃતિમાં સંવાદો ઉત્તમ રીતે પાત્રોના વિચારોને શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રગટાવી શકે છે.

‘દાદાના દેશમાં’ કૃતિના ગદ્યને ખેડવામાં પાત્રોચિત્ત સંવાદો પણ ઉત્તમ ભાગ ભજવે છે. ચરિત્રો સ્વયં સ્વતંત્ર રીતે સંવાદો દ્વારા વ્યક્ત થતા રહે છે. ક્યાંય સર્જક બોલતા હોય તેવો અનુભવ થતો નથી. સંવાદોમાં સુખ, દુઃખ, ચિંતા, નિર્વેદ, પ્રસન્નતા બધું જ વ્યક્ત કરતા વાર્તાલાપો અહીં છે.

‘માવતર’ કૃતિની સંવાદકલા પરસ્પર ભાવોને ઝીલે છે, પ્રત્યાયનની રીતે ઉત્તમ રહ્યા છે. પાત્રોના વિચાર મંથન, મનોસંઘર્ષને અને હૃદયની સંવેદનાઓને ઉઘાડ

આપનારા અનુભવાય છે. જેમ કે હેન્રીખ લાઉઘર આત્માની ચિરંજીવીતા વિશે અકાદમીના છાત્રોને કહે—

“મિસરના પિરામીડોમાંથી ‘મમી’ જડ્યાં, પણ એ ‘મમી’ના ચહેરા પરથી મોનાલિસાનું સ્મિતના સાંપડ્યું મમી અને મોનાલિસામાં આ જ ફેર છે. એકમાં ભૌતિકતાને અજર અમર કરવાની એષણાની વ્યર્થતા દેખાય છે બીજામાં સમર્પિત પ્રેમનું ચિરંત સત્ય સ્મિત કરી રહ્યું છે.”

આલોક :

“હાજી સર, સંવેદનશીલ છો ને એટલે મને આપે સંભાળી લીધો સંભાળી લેવાની વહારે ઘાયા હોત તો હું એને સહાનુભૂતિ માનત. હું જાણું છું કે સર કે મારી અનુભૂતિ આપની સમાનુભૂતિ ક્યારેય નહીં બની શકે. હું પુરુષ છું ને મારા હજાર દોષ આપને દેખાશે. પણ સ્ત્રીના—કોઈપણ સ્ત્રીના દોષ આપમને નહીં દેખાય ભલેને એક મ્યાનમાં બબ્બે ખડક એ સંતાડી રાખતી અને ઉપરથી સતીત્વનો દેખાવ કરતી. આપે ખતા નથી ખાધીને એટલે સર જે દા’ડે ખતા ખાવ તે દાડે મને યાદ કરજો.”

અહીં આલોકનો મનોસંઘર્ષ વ્યક્ત થયો છે તો હેન્રીખ લાઉઘર જેવો ઓજસ્વી પુરુષ, શ્રેષ્ઠ ડોક્ટર જ્યારે કેરોલીનાને કાયમી માટે છોડીને આફ્રિકાના અરણ્યોમાં માનવસેવા અર્થે જતા પહેલા પ્રિય પાત્રને કહે તેમા ત્યાગ, માણસની અખિલાઈ ઉજાગર થાય છે.

‘દરિયા’માં જે સંવાદો છે તે પાત્રોના હૃદયના ભાવને અખિલાઈથી અભિવ્યક્ત કરે છે. તો કૃતિમાં આવતું સર્જકનું ચિંતન પણ ગમે છે. જેમ કે—

‘વાવાઝોડા હોંમે નમી જતાં ઝાડ બચી જાય છે, મૂળ હોતાં ઊખડી પડતાં નથી.’

‘અસ્ત્રીનો અવતાર મળે એને વશે કે કવશે હાહરિયે તો જવું જ પડે!’

‘હામા માણહનું મન મારી નાંછીએ તો જીવતે મૂઆ જેવો થઈ જાય.’

‘કોઈનીય આશાનો સૂરજ આપણો ના ડૂબાડ્યો ભઈ.’

‘જેની સંગે અંજળ નિર્માયા હોય છે એ તૂટવા—ખૂટવા કે નષ્ટ થવા નથી સરખાયાં હોતા.’

આપણે ઉપર જોઈ ગયા મુજબ જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓની સંવાદ યોજનાનો અભ્યાસ કર્યા બાદ હવે આપણે અહીં જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં નિરૂપિત સંવાદ યોજનાનો અભ્યાસ કરીશું.

જગદીશચંદ્રએ પોતાની નવલકથાઓમાં કથાનકનો વિસ્તાર કરવા માટે તથા પાત્રોના ક્રિયા-વ્યાપારને સ્પષ્ટ કરવા માટે કથોપકથનનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓ યથાર્થવાદી પરિવેશથી સંયુક્ત થઈને વિકસિત થઈ હોવાથી ક્યાંય પણ ગૂઢ મનોવૈજ્ઞાનિક, દાર્શનિક તત્ત્વોની ગુંચવણોને ઉકેલવાનો અનાયાસ પ્રયાસ જોવા મળતો નથી. તેને બદલે નવલકથાના પાત્રોની સંવાદ યોજના દ્વારા વિષયની વ્યાપકતા તથા ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ” દિનેશ તથા માલતીના સંવાદો દ્વારા જ વૈયક્તિક ચરિત્રનું સર્વાધિક વિશ્લેષણ કરે છે. જ્યાં માલતી પોતાની ભૌતિકવાદી મનોવૃત્તિનો પરિચય આપે છે ત્યાં દિનેશ એકાંતપ્રેમીના આશરાની તપાસ કરે છે. તે જ રીતે “આઘા પુલ” તથા “ટુંડા લાટ” નવલકથાઓમાં પાત્રોની વાતચીતથી જ તેમની સબળતા-નિર્બળતા, આશા-આકાંક્ષાની ખબર પડે છે. કેપ્ટન ઇલાવત તથા કેપ્ટન સુનીલ પોતાની વાતચીત દરમિયાન જ જીવનગત લક્ષને સ્પષ્ટ કરી દે છે. ઇલાવત પોતે સર્વોચ્ચ સેનાધિકારી બનાવાનું વિચારે છે. ત્યારે સુનીલની ચરમ ઇચ્છા જીવનને સાર્થક રીતે જીવવાની છે. જગદીશચંદ્રએ “ઘરતી ઘન ન અપના”માં વર્ગીય પાત્રોની રચના કરી છે કે જે પોતાની વાતચીતમાં જ પોતાના આકોશ, ઉત્પીડન, અન્યાયનો વિરોધ, હકને ઉજાગર કરે છે. નવલકથા “કભી ન છોડે ખેત”માં વર્ણિત પાત્રો બહિર્મુખી બની ગયા છે. તેમને ગુપ્ત મંત્રણામાં જાણે કે વિશ્વાસ જ રહ્યો નથી. આ પાત્રો જાહેરમાં ઘોષણા કરે છે કે ખાનદાની શત્રુતા યથાપૂર્વ રહેશે. જગદીશચંદ્રની કૃતિ “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”ની વિષયવસ્તુ એક જ છે. એકમાં ઘટનાઓનું વિવરણ રજૂ થયું છે તો બીજામાં તજજન્ય પરિણામોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ બંને નવલકથાઓમાં સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ કથોપકથન જ છે. રચનાકારે ઘટનાઓનું પરિસ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કરવાનો સમસ્ત ભાર પાત્રોના ખભા ઉપર રાખીને પોતે ખૂબ જ દૂર જતા રહ્યા છે.

સંક્ષેપમાં સમીક્ષિત નવલકથાઓના કથોપકથનને નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

નવલકથા “ચાટો કે પહાડ”માં કથોપકથનનો વિકાસ ખૂબ જ સાહસિક રીતે તથા લાક્ષણિક છે. ઠેકાણે ઠેકાણે અંગ્રેજી વાક્યોના પ્રયોગથી કથાનકને અત્યાધિક ગતિ મળી છે. કથાનકને ગતિશીલ બનાવવા માટે દિનેશ-માલતીનું નિમ્ન કથન અવલોકનીય છે.

“શું વિચાર કરી રહી છે ?” કંઈ નહીં.

એટલે કે ખૂબ જ ઊંડા વિચારમાં ખોવાયેલી છે. તેમ કહીને દિનેશ આગળ નીકળી ગયો.

સંવાદ દ્વારા જ બે વ્યક્તિઓની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા સમજવાની તક મળે છે. દિનેશને જોતાં જ તેણીએ પુસ્તક બંધ કરી દીધું અને મુસ્કરાતી બેસી ગઈ.

ખૂબ જ લાંબી ઉંમર છે તમારી. કેમ ? દિનેશ હસી પડ્યો. બસ કહી તો દીધું.

સંવાદની સંક્ષિપ્તતાનું ઉદાહરણ નિમ્ન પંક્તિઓમાં જોવા મળે છે. જેમાં ઓછા શબ્દોમાં વધુ આશય અભિવ્યક્ત થયો છે.

“માલતીએ દિનેશની વાતને ન સાંભળી ગણીને પૂછ્યું.

તમે શું મુરાદ (ઈચ્છા) માગી ? કંઈ નહિ.

કેમ ?

એમ જ. કંઈક માગવાની ઈચ્છા હતી. પરંતુ માગ્યું નહિ.

કેમ ?

કદાચ તે આપી ન શકત અથવા હું લઈ ન શકત.”

જગદીશચંદ્રએ એક નાના બાળકના સંવાદને ખૂબ જ રસપ્રદ રીતે રજૂ કર્યો છે. નાનું બાળક પોતાના પિતાએ શીખવ્યા પ્રમાણે બોલે છે :

અંકલને જચહિંદ કરો

બાળકે જચહિંદ કર્યું

હવે સેલ્યુટ કરો
હવે ગુડ મોર્નિંગ કરો
હેન્ડ શેક કરો.”

આ નવલકથાની સમસ્ત ઘટનાનો વૃતાન્ત કથોપકથનના ટેકાથી જ આગળ વધે છે. નવલકથાના બધા પાત્રો સૈનિક વાતાવરણમાં જોડાયેલા હોવાને કારણે સ્પષ્ટ વક્તા છે. તથા ઇમાનદારીથી નિઃસંકોચ પોતાની વાત કહે છે. “આઘા પુલ”ના પુરૂષ તથા સ્ત્રી પાત્રોમાં સંવાદો જેટલા મનોવિનોદી છે, તેટલા જ સ્થિતિની ગંભીરતાને વ્યક્ત કરવામાં મુખરિત છે. કેપ્ટન ઇલાવત વેટમેન આશારામને ખૂબ જ બેબાક રીતે પૂછે છે કે,

“આશારામ ક્યાંનો રહેવાસી છે.

સાહેબ, જિલ્લો કાંગડા તાલુકો હમીરપુર.

કેટલી નોકરી થઈ ગઈ છે ?

સાહેબ, નવ વર્ષ.” ઇલાવતના ઉપરોક્ત કથનમાં સ્વાભાવિકતા નજરે પડે છે.

સૈનિક વાતાવરણ નિતાન્ત ઉન્મુક્ત હોય છે. રેજિમંટે સમારોહમાં વિવાહિત ઓફિસરોના સગાંઓને પણ કાર્ડ મોકલવામાં આવે છે. જેથી તેઓ પણ ઉત્સવમાં હાજર રહી શકે. કાર્ડ મોકલવાની બાબતમાં સૈનિક અધિકારીઓની વાતચીત સહજ છે. સર, જે ઓફિસરો પરીણિત છે. તેમના સાસરામાં પણ કાર્ડ જવું જોઈએ. જેથી તેઓ જોઈ શકે કે તેમની દીકરીઓ કઈ હાલતમાં છે.

નોટ એ બેડ આઈડિયા કેમ ચાલે ? ખરેખર આઈડિયા સારો છે. પરંતુ એટલા મહેમાનોને રાખીશું ક્યાં ? ઉપરોક્ત કથોપકથનમાં સૈનિક પરિવારના આચાર-વિચાર તથા ભાતૃત્વ પ્રેમની ઝલક જોવા મળે છે.

લેફ્ટેનન્ટ દર્શનલાલના પિતા સાથે કર્નલ ગિલની વાતચીતમાં સ્વાભાવિકતા તથા હાસ્યવિનોદની છાંટ જોવા મળે છે. “પિતાજી, આ બાયોસ્કોપ શું હોય છે ? કર્નલ ગિલની જિજ્ઞાસા જાગી ઊઠી. બાયોસ્કોપ ? પિતાજીએ ભાર દેતા કહ્યું, જેને હવે સિનેમા કહે છે. એમ સિનેમા ? મેં પહેલી વખત સાંભળ્યું કે સિનેમાને બાયોસ્કોપ પણ કહે છે.

જગદીશચંદ્રએ અંગ્રેજી વાક્યોનો ઉપયોગ કરીને કથોપકથનમાં સજીવતા લાવી દીધી છે. નવલકથાનું પાત્ર તેજેન્દ્ર ઇંગ્લેન્ડમાં રહે છે. તથા તેની વાતચીતમાં સાહજિક રીતે અંગ્રેજીમાં ભાષાનો પ્રભાવ પડેલો જોવા મળે છે. તેજેન્દ્ર કહે છે.

“હવે શું પ્રોગ્રામ છે ?

પોણા કલાકનું કીર્તન હશે. કર્નલ ગિલે જવાબ આપ્યો.

આઈ કાન્ટ સ્ટેન્ડ ઇટ. હું ઘેર જઈને રિલેક્સ થવાનું પસંદ કરીશ.”

જગદીશચંદ્રએ થોડા શબ્દોમાં અનેક અર્થોને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનાથી ભાષાની સંક્ષિપ્તતા તથા અર્થગહનતાનો બોધ મળે છે. નીચેની પંક્તિઓ ઉદાહરણીય છે.—

“ડેડી મમ્મી ગયા ?

ગયા.

ગુડ

તે ગયો.

વેરી ગુડ.”

જગદીશચંદ્રએ તનાવપૂર્ણ વાતાવરણમાં સૈનિકોની પારસ્પરિક વાતચીતને બિલકુલ સ્વાભાવિક રીતે રજૂ કરી છે. જેમાં સંક્ષિપ્તતાની સાથે સાથે સાર્થકતા પણ સમાયેલી છે. નીચેના વાક્યોમાં ઉપરોક્ત સ્થિતિ જોઈ શકાય છે.

“તમારો પાસવર્ડ શું છે ?

સાથો

સાઈ

તમારો પાસવર્ડ શું છે ?

પાક્કો

સાઈ”

કથોપકથનમાં ભાવાત્મકતા વાચકની સંવેદનાને જાગ્રત કરે છે. એવાં અનેક સ્થળો વર્ણન કરેલાં છે જ્યાં યુદ્ધભૂમિમાં સૈનિકોનો સંવાદ તેમની અંતરંગતાની

ઓળખાણ કરાવે છે. નજીકના ગામના નિવાસીઓની સાથે કેપ્ટન ઇલાવતની વાતચીતનો સંદર્ભ ઉલ્લેખનીય છે. કેપ્ટન ઇલાવત હાથ જોડીને બોલ્યો “આવો પધારો.”

સરપંચ ગન્ડાસિંહ ભારતીય ભાષામાં વાતચીત કરતાં બોલ્યો, સાહેબજી અમે એક વિનંતી કરવા આવ્યા છીએ. સરદારજી, તમે હુકમ કરો. કેપ્ટન ઇલાવત કહ્યું.”

“ટુંડા લાટ” સૈનિક પરિવેશ (વાતાવરણ) અંતર્ગત લખાયેલ કૃતિ છે. તેમાં શાંતિક્ષેત્ર તથા યુદ્ધક્ષેત્રના ઓરછોરમાં પાત્રોનું સ્વરૂપ વિકસિત થયું છે. ઉપરોક્ત પાત્રોની વાતચીત સાહજિક, પ્રભાવ પાડનારી તથા હૃદયસ્પર્શી છે. પાત્રોના કથોપકથનથી પાત્રીય વિશેષતાની સાથે સાથે તેના ઉદ્દેશની પણ જાણકારી મળે છે.

સંગીત વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ લેતી વખતે કેપ્ટન સુનીલને પૂછાયેલો પ્રશ્ન તથા ઉત્તર સંવાદની સ્વાભાવિકતાને રેખાંકિત કરે છે. કારણ કે, સૈનિકની શિસ્તમાં ઢળાયેલ વ્યક્તિ સીધી વાત કરવામાં ગૌરવ અનુભવે છે. ઇન્ટરવ્યુમાં બેઠેલ વ્યક્તિએ પૂછ્યું “તમે તો આર્મીના કેપ્ટન છો ?”

સર પહેલાં હતો. હવે મને સર્વિસમાંથી રીલીઝ કરવામાં આવ્યો છે. બોલતા બોલતાં સુનીલ ઉદાસ અને ખિન્ન થઈ ગયો.”

શરૂઆતમાં સંગીત વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીની રોમિલા પાલીવાલ તથા કેપ્ટન સુનીલનો સંબંધ ઉન્મુક્ત પ્રેમના ઘરાતલ ઉપર બનેલો હતો. બંને પરસ્પર આત્મીય બની ચૂક્યા હતા. નીચેની પંક્તિઓમાં તેમની પાત્રીય વિશેષતાઓ જણાય છે. તેનો સંવાદ કથાનકના સૌષ્ઠવને વધારે છે.

“માય ડીયર કેપ્ટન, શું નારાજ છો ?

રોમિલાએ પૂછ્યું

ના વિચારી રહ્યો છું. તમારી વાતો પર વિચાર કરું છું.

હું તમારી ગાઈડ પણ છું અને ટ્યુટર પણ. ઓફ કોર્સ કહીને રોમિલા તેની આંખોમાં જોઈને હસી પડી.

સંક્ષિપ્તતાથી સંવાદનું વજન વધી જાય છે. સંક્ષિપ્તતાના અનેક સ્થળ ટુંડા લાટમાં ઉલ્લેખિત છે. જ્યાં પાત્રથી વાતચીત (સંભાષણ) ચોટદાર, તથા અર્થપૂર્ણ બની ગયાં છે. સુનીલ તથા રોમિલાની વાતચીતનો નીચેનો અંશ અવલોકનીય છે.

“તો પરમ દિવસે જ જઈશ.

તમને ખબર છે પાર્ક ક્યાં છે ?

પૂછી લઈશ. પ્રખ્યાત જગા છે.

આ શહેરમાં હું તમારી ગાઈડ તો છું.

તમે સાથે આવે તો.”

પરસ્પર વાતચીતમાં પાત્રો પોતાના અતીત (ભૂતકાળ)ની અનેક વાતોને પણ સ્પષ્ટ કરી દે છે. કે જે તેમની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે. કેપ્ટન સુનીલ પણ પોતાના બાળપણની યાદોમાં ખોવાઈ જાય છે અને આત્મ વિસ્મૃત થઈને પોતાના વિષયમાં જણાવવાની શરૂઆત કરે છે. ‘આવા જ એક ગંદા ગામમાં મારો જન્મ થયો, બાળપણ વિત્યું અને મારી કિશોરાવસ્થાએ અંગડાઈ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું.’”

જગદીશચંદ્રએ સંવાદ-યોજનામાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીનો સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રશ્નોત્તર દરમિયાન જ પાત્રો પોતાના મોઢેથી જ શૂરતા – વીરતા તથા મહત્વકાંક્ષા બતાવી દે છે. સંગીત વિદ્યાલયમાં ડૉ. રામમૂર્તિ દ્વારા પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સુનીલની બહાદુરીનો પરિચય મળે છે. નીચેના વાક્યોમાં સુનીલના કથનોમાં અદમ્ય સાહસની જાણ થાય છે. “સુનીલ, તમે ક્યું હથિયાર ચલાવો છો ? સર, હું ઘણા બધા હથિયાર ચલાવવાનું જાણું છું. પિસ્તોલ, રિવોલ્વર, સ્ટેનગન, મશીનગન, હાથગોળા અને ટેન્ક પણ.”

જગદીશચંદ્રએ રણભૂમિના તનાવપૂર્ણ વાતાવરણમાં સૈનિકોની પારસ્પરિક વાતચીતને ખૂબ જ સાહસિક રીતે રજૂ કરી છે. જેનાથી જાણવા મળે છે કે આવી સંકટપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં પણ સૈનિકોનો ઉલ્લાસ અદમ્ય છે. “કૈલી ક્યાં છે ? કર્નલ માન એ ખુરશી ઉપર બેસતાં પૂછ્યું.

સર તે પોતાના ટુપમાં ગયો છે. દોઢ-બે કલાકમાં આવી જશે. જલાલીએ ઘડિયાળ જોતાં કહ્યું.

અને સેઠી ?

સર આજે તેનો દેખરેખનો દિવસ છે. વાળ ઘોઈને કોઈ ખેતરમાં સૂકવી રહ્યો હશે. જલાલીએ હસતાં-હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

જગદીશચંદ્રએ આ નવલકથામાં બે અનાથોની આત્મપીડાને વાતચીતના માધ્યમથી પ્રગટ કરી છે. કાલી તથા ચાચી પ્રતાપી આવા જ બે અનાથ છે જે ગરીબાઈમાં પણ સાથે સાથે દુઃખ ભોગવી શકતા નથી. એ બે વચ્ચે થયેલ સંવાદ નિતાન્ત સાહજિક છે.

“કાકા શું હું તમને ક્યારેય યાદ નહોતી આવતી ?

કાલીએ મોં ફેરવી લીધું અને રૂંધાયેલા અવાજમાં બોલ્યો.

કાકી તારી યાદ જ મને ગામ પાછી લઈ આવી છે.”

ચૌધરી હરનામસિંહ સંક્ષેપમાં જ કાલીના ગામ આવવાના સમાચાર જાણી લે છે. સંવાદમાં સંક્ષિપ્તતા હોય તથા સાર્થકતા હોય તો કથાનકની વિષય વૈવિધ્યતા નિખરી ઊઠે છે.

“ક્યારે આવ્યા છો ?

બપોરની ગાડીમાં આવ્યો છું.

હં ચૌધરીએ કાલી ઉપર એક નજર નાખીને કહ્યું.

કથાનકને ત્વરિત કરવા માટે પાત્રોનો સંવાદ આવશ્યક હોય છે. કાલી - જીતુના સંવાદ દ્વારા પાકને નુકશાનની માહિતી મળે છે. તો નિશ્ચિત વાક્યોમાં કેટલાંક પાના (પૃષ્ઠ)ની વાત પણ સમાઈ જાય છે.

ચૌધરીના ખેતરમાં જાનવર તેં હાંક્યા હતા ? ના, હું તો તે સમયે ગઢીના ભજા પર હતો. તો પછી કોણે હાંક્યા હતા ? મને ખબર નથી. તમે કહો તેના સોગન ખાઉં.”

જગદીશચંદ્રએ ગામના બે નિમ્ન જાતિના પરિવારના પાત્રોને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેમના ઝઘડાનું ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે. જ્યાં તેમના વ્યવહારમાં તેમના આચારવિચાર જોવા મળે છે.

“મુઆ કાલીને નવી જવાની આવી છે. દરેકને મારતો ફરે છે

અને પછી તે પાલવ લહરાવતી બોલી :

મુઆને પ્લેગ નીકળે – કાળો તાવ ચઢે, દર દરનો ભિખારી બને.”

ગામના બાજીગરોના મહોલ્લામાં સિરકીઓ ખરીદવા કાલી ગયેલો છે. બાજીગરોને કાલી ચમાર પોતાના આવવાનું કારણ બતાવે છે. બાજીગરો સાથે કાલીની વાતચીત પાત્રો તથા ઘટનાની જાણકારી રજૂ કરે છે.

“તને સિરકીઓની શું જરૂર પડી ગઈ છે ? રોડાએ પૂછ્યું. કાલી મકાન બનાવી રહ્યો છે. ખુશિયાએ કહ્યું.

એમ ! રોડા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પાકું મકાન બનાવી રહ્યો છે કે કાચું, પાકું જ સમજો.

અન્યાય સામે લડતો વ્યક્તિ ધીમે ધીમે તૂટી જાય છે. આવા વ્યક્તિની સામે આજીવિકાથી માંડી સામાન્ય સામાજિક સંબંધ સુધી કેટલીય સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. નવલકથાકારે કાલીના માધ્યમમ દ્વારા એ વાતને ચિત્રિત કરી છે કે, તે ઘસિયારો બનવાની સ્થિતિમાં પણ પહોંચી જાય છે. મિસ્ત્રી સન્તાસિંહ સાથે થયેલી કાલીની વાતચીત સ્થિતિની જાણકારી આપે છે.

ખુરપીથી શું કરીશ ?

ઘાંસ ખોદીશ.

ખરેખર ?

હાં

આવી ગયો તું પણ ટહાવાળી જગા ઉપર.”

‘કભી ન ઁડે ખેત’ નવલકથામાં પાત્રોના સંવાદ વકીલ, મુન્શી, ડોક્ટર, વહીવટી અધિકારી, પોલીસ તથા સાઘારણ ગ્રામવાસી, પોતાની મર્યાદામાં રહીને વ્યવહૂત હોય છે. જેનાથી તેમના સંવાદોમાં સ્વાભાવિકતા, સંક્ષિપ્તતા તથા સાર્થકતા જળવાઈ રહે છે.

જગદીશચંદ્રએ લાંબા સંવાદોની જગ્યાએ સૂક્ષ્મ સંવાદોને પ્રાથમિકતા આપી છે. નાના નાના શબ્દો પોતાના અર્થ સમ્પ્રેષણમાં વાક્યો તથા પરિરચેદથી વધુ સિદ્ધ થાય છે. તેના કથાનકની ગતિશીલતાની સાથે સાથે વિચારોની સંબદ્ધતાનો આભાસ થાય છે. થાણેદાર હરપાલસિંહ તથા કેદીનો સંવાદ ઉલ્લેખનીય છે.

તમારું નામ ?

રામ દુલારા

(પિતા) બાપનું નામ ?

દીનદયાલ.

રહેવાનું ?

શોરપુર.

હં. શાબાશ બિલકુલ કહ્યું છે.

એક ચતુર કથાશિલ્પીના રૂપમાં જગદીશચંદ્ર આગળ થનારી ઘટનાનો સંકેત પણ સંવાદના માદ્યમથી કરાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો કે, આ પ્રયાસમાં સફળતા ઓછી મળે છે, કારણ કે કલ્પનાલોકમાં વિચરણ કરવાવાળો શિલ્પી તથા ચથાર્થની જમીન ઉપર ઊભો રહીને વિચારવાવાળો શિલ્પી મૂલતઃ અલગ સ્વભાવ ઘરાવે છે. જગદીશચંદ્ર ચથાર્થના ચશ્માથી જુએ છે, જેનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ તેમના પાત્રોના કથોપકથન ઉપર પણ પડે છે. હવાલદાર જરનેલસિંહનો ગુવાહ બન્ટાસિંહ સાથેનો સંવાદ વિચારણીય છે, જેમાં તેમને બીજા દિવસે થાણાની હાજરીનો હુકમ કરવામાં આવે છે.

“હવાલદાર સાહેબ, મારો વાંક ગુનો શું છે ? બન્ટાસિંહે આજીજી સાથે પૂછ્યું. વાંક ગુનો પૂછે છે. – જરનેલસિંહે બે છિતર વધુ લાગવી દીઘા. હવે જા. કાલે સવારે ફરી આવજે.”

જગદીશચંદ્રએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, પોલિસનું પાત્ર કેટલું ઘૃણાસ્પદ છે. શંકર નામની વ્યક્તિ પાસેથી હઠાત સાક્ષી આપવા માટે પોલીસ કેવો નિર્મમ વ્યવહાર કરે છે. થાનેદાર હવાલદારને કહે છે કે, ‘જે માણસ પોતાના મનની વાત માને છે તે ખૂબ જ સંત મહાત્મા હોય છે. અથવા નિષ્કુર બદમાશ તેને ફસીલની પાસે મુતરડીની સામે બેસાડો તેનું મન કંઈકને કંઈક તો ઓગળે. જનાબ, તેને એક વાગ્યાથી ત્યાં બેસાડી રાખ્યો છે.’” આ પંક્તિઓમાં વાતચીતના માધ્યમથી પોલીસ વહીવટનું ચથાર્થ ચિત્રણ જોવા મળે છે. (અભિવ્યક્ત થાય છે.)

જગદીશચંદ્રએ આજના ભારતની નૈતિક દુર્દશાનું ચિત્રણ દલીપચંદ્ર દલાલના માધ્યમથી કર્યું છે. દલીપચંદ્રની વાતચીતમાં તેની નિયતની જાણ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ નીચેની પંક્તિઓમાં દષ્ટવ્ય છે.

“ભગવાનસિંહે ખામોશી તોડતાં પૂછ્યું, હવે કાંઈ થઈ શકે કે નહિ ? થઈ શકે ને કેમ ન થઈ શકે. આ મુલ્કમાં બધું જ થઈ શકે છે. બસ, કિંમત ચૂકવવી પડે છે.”

‘મુઝી ભર કાંકર’ કૃતિમાં મોટાભાગનો ઘટના વ્યાપાર કથોપકથન પર જ નિર્ભર રહે છે. સમસ્ત કથ્ય નાટકીય ઢંગથી ઉપસ્થિત થાય છે. આ રચનામાં એવા અનેક વિરોધી પ્રસંગો ઊભરીને સામે આવે છે, જે પોતાનો અમીટ પ્રભાવ છોડી જાય છે. ખેડૂતો પાયમાલ થઈ રહ્યા છે. ત્યારે નવો ઉદ્ભવેલો સમૃદ્ધ વર્ગ સરકારી મશીનરીના ઉપયોગથી પોતાનું હિત સાધી રહ્યો છે. એક બાજુ ચૌધરી ભગવાનને ભરોસે નિષ્ક્રિય થઈ ગયો છે. તો બીજી બાજુ શરણાર્થીઓ પોતાનો ઉદ્યોગ તેજીથી વિકસિત કરી રહ્યા છે. આ ચથાર્થનું ચિત્રણ પરિસ્થિતિઓના માધ્યમ દ્વારા “મુઝી ભર કાંકર”માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. નવલકથામાં પાત્રોના સંવાદમાં પીડાની સાથે સાથે હાસ-પરિહાસનું પણ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

વાર્તાનો પ્રારંભ પ્રહલાદસિંહ દ્વારા બતાવાયેલ ચીત્તાની ઘટનાથી થાય છે. આ ઘટનાથી લોકો ભયભીત બની ગયા છે. છોકરો ચીત્તાની વાત સાંભળીને ડરી ગયો હતો. જવામાં આનાકાની કરે છે તો તાઉ ગુસ્સે થાય છે. અહીં તાઉ તથા નાના છોકરાનો

વાર્તાલાપ એકદમ સાહજિક છે. “તાઉં, હું જાઉં છું – એક બાજુ છોકરાએ ઊઠતાં ઊઠતાં કહ્યું.

કોણ બોલ્યું ? તાઉએ પૂછ્યું.

તાઉ, બનવારીનો છોકરો છું.

રાજપૂતનો છોકરો છે ને ? શાબાશ.”

જમીન છીનવાઈ જવાથી ગામમાં ખળભળાટ મચી ગયો છે. લોકો આજીવિકાની શોધમાં જ્યાં-ત્યાં ભટકી રહ્યા છે. કોઈ પોતાની ખાનગી પરિસ્થિતિને વ્યક્ત કરતા નથી. મુખી પ્રતાપસિંહ પણ કોઈ કામ માટે મોડી રાત્રે દિલ્હીથી પરત આવે છે. તેને જોઈને તાઉ કહે છે કે, “કોણ ચૌધરી ?

હા. છું છું.

ક્યાં ગયો હતો ચૌધરી ? બહુ મોડો આવ્યો ?

શહેરમાં ગયો હતો. થોડુંક કામ હતું. પ્રસ્તુત કથન તથા અર્થપૂર્ણ છે.

‘ઘાસ ગોદામ’ કૃતિમાં ઘટનાઓ તથા પાત્રોનો વિકાસ મોટે ભાગે સંવાદ પર આધાર રાખે છે, કારણ કે, ગામ ઉપર આવી પડેલ વિપદાનું સ્વરૂપ એક જેવું હતું. તેનાથી ગામના બધા લોકો પ્રભાવિત હતા. પછી તે જમીનદાર હોય કે ખેતમજૂર, વાણિયો હોય કે ધર્મ પુરોહિત. પાત્રોના સંવાદ જ તેમના પાત્રો તથા દષ્ટિકોણને નિયમિત કરે છે. ગામનો મુખી પોતાના મનની વાત દુનીચંદને કરવા માગે છે, પરંતુ દુનીચંદ હિસાબ કરવામાં વ્યસ્ત હતો. કારણ કે ખેડૂતોનું ઘણું બધું ધન જમીન વેચાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થયું છે. મુખી પૂછે છે, “દુનિયા, શું બહું વ્યસ્ત છે જે દુનિયા – વિશ્વને ભૂલી રહ્યો છે ? હા ચૌધરી, કંઈક એવું જ છે. તમે લોકો બંને હાથે ભેગા કરી રહ્યા છો. મેં વિચાર્યું કે હું પણ કેમ વર્ષોથી ચાલતું ઉઘાર વસુલ કરીને ખાતું હંમેશ માટે બંધ કરી ન દઉં.”

ગામના પટવારીની લોભી દષ્ટિમાં તેનું નૈતિક પતન તથા શોષણ પ્રવૃત્તિની જાણ થાય છે. પટવારી દ્વારા ભોળા ખેડૂતોને ઈન્તખાબના રૂપિયા ફેંકવા તથા ગ્રામજનોનો

મુંગા પશુઓની જેમ પટવારીની વાતોનો સ્વીકાર કરવો તે સંવાદમાં સહજતા તથા પૂર્વાપર ઘટનાનું સામંજસ્ય રજૂ કરે છે.

“મુખી પટવારીની તરફ જોતો વિનંતી સહ બોલ્યો, પટવારીજી, જે ખર્ચ થાય તે ઉમેરી લેજો. અમારાથી નારાજ ન થશો. તમે જ અમારા રાખનારા છો.

ચૌઘરી તું બતાવ. તારી સાથે ક્યારેય દગાબાજી કરી છે ? પટવારીએ પૂછ્યું.

ના, મહારાજ વચનમાંથી ફરી ગયો છું ?

ના મહારાજ”

એક જ વ્યવસાયના લોકો પોતપોતાના હિતોનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે, તેનું સુંદર ઉદાહરણ દુનીચંદ તથા રામદયાલની વાતચીતથી મળે છે. જગદીશચંદ્રએ વાણિયા દ્વારા શોષણવૃત્તિને જ મુખ્ય આધાર બનાવીને તેમના કથોપકથનમાં સ્વાભાવિકતા, લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. “લાલા એક વાત કહું ખોટું તો નહિ લગાડોને ? રામ દયાલે કહ્યું ?

કહો ખોટું કેમ લગાડું તું ક્યાં અમારો સંબંધી (સગો) છે. દુનીચંદે આશ્વાસન આપ્યું.

લાલા, સંબંધી તો છું. મફત માલ તું પણ નથી વેચતો. મફતમાં પણ નથી વેચતો. તારો પ્રયત્ન એ જ રહે છે કે ગ્રાહક આવ્યો છે તો કંઈક આપીને જ જાય.”

જગદીશચંદ્રએ દિલ્હી નગરમાં થતી ઘટનાઓને ચથાર્થ રૂપમાં ચિત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે રાતોરાત કૃષિ વ્યવસ્થાનું મુદ્રીકરણ થઈ જવું, મોટી સંખ્યામાં શરણાર્થીઓનું આબાદ થઈ જવું તથા વર્તમાન રાજનીતિનો ચૂંટણીરંગ લોકોની માનસિકતાને બદલી નાખે છે. નવોદિત ધનિક ઉત્તમ-પ્રકાશનો મંત્રીની સાથેનો વાર્તાલાપ તેનું સુંદર ઉદાહરણ છે. “સર, કમાલ છો તમે. તમારા જેવા વિદ્વાન તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા વહીવટીદારોના ટેકાથી જ દેશનો આટલી જલ્દી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. હવે તમારા હાથે લોકલ જનતાનું ઉત્થાન (ઉન્નતિ) પણ થવી જોઈએ. ઉત્તમ-પ્રકાશે જોર દઈને કહ્યું.

કરીશું-કરીશું-પહેલા મારું ભાષણ સાંભળી લો. પછી વાત કરજો. વિશ્વાસ રાખો. એકબીજાના હિતોનો ખ્યાલ રાખવો જ પડે છે.

કથોપકથનનું સામગ્રીક આકલન (મૂલ્યાંકન) કરવાથી જ ખબર પડે છે કે, જગદીશચંદ્રની ઉપરોક્ત કૃત્તિઓમાં તેમની અનિવાર્યતા સોદેશ્ય રહી છે. પાત્રોના સંભાષણ (વાતચીત-સંવાદ) થી એક બાજુ કથાનકને ગતિ મળે છે તો બીજી બાજુ પાત્રોના ચરિત્રનું પણ વિશ્લેષણ થાય છે. જગદીશચંદ્રએ પોતાની વાતોને સ્પષ્ટ કરવા માટે બહુપાત્રીય યોજનામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. એ દષ્ટિએ પાત્રોની મનઃસ્થિતિની જાણકારી ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપ સિવાય અસંભવ હોય છે.

જગદીશચંદ્રના પાત્રો બહુક્ષેત્રીય છે. સાધારણ અભણ વ્યક્તિથી માંડી વકીલ, ડોક્ટર, મંત્રી, સૈનિક અધિકારી વગેરે પાત્રોનો સમાવેશ તેમની રચનાઓમાં થયો છે. ઉક્ત પાત્રોના વાર્તાલાપનું સ્તર પણ વૈચક્ટિક છે. ભાવના પ્રધાન વ્યક્તિની વાતચીત તથા ભૌતિકતાની જમીન ઉપર ટકેલી આધુનિકતાવાદી માનસિકતાના પાત્રોના વાર્તાલાપમાં તેમનું પોતાનું (નિજ) વ્યક્તિત્વ ઝળકે છે. “ચાટોં કે પહાડ”ના દિનેશ-માલતીના સંવાદમાં ઉપરોક્ત રૂપ જોવા મળે છે. “આઘા પુલ” તથા “ટુંડા લાટ”માં સામાન્ય સૈનિકનો વાર્તાલાપ સૈનિક અફસરોથી જુદો હોય છે. “ઘરતી ઘન ન અપના” ના વિશિષ્ટ પાત્રો કાલી, જ્ઞાનો તથા ચૌધરી હરનામસિંહના કથોપકથન દ્વારા જ તેમનો ઉદ્દેશ્ય પ્રગટ થાય છે. કાલી શોષણનો પ્રતિકાર કરે છે તો હરનામસિંહ યથાસ્થિતિ જાળવી રાખવાની વાતને સમર્થન આપે છે. તે જ રીતે “કભી ન છોડે ખેત”ના પાત્રો પોતાની વાતચીતમાં એટલા ઉઘડ્યા છે કે તેમની પ્રત્યેક ચાલ, સોચ વિચાર તથા સમજનો સ્વતઃ આભાસ થઈ જાય છે. જગદીશચંદ્રની કૃતિ “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ” માં પાત્રોની વાતચીત દ્વારા જ તેમની પીડા, હતાશા, અસહાયતા, અવસરવાદિતા તથા સ્વાર્થાન્ધતાનું ખુલ્લું સ્વરૂપ સામે આવે છે. નવલકથાના પાત્રો પ્રતાપસિંહ તથા અંગૂરીના વાર્તાલાપમાં તડપ, વેદના જોવા મળે છે. તો રામદયાલ, રણજીત, ઉત્તમ-પ્રકાશના વાર્તાલાપમાં અંગત સ્વાર્થ જોવા મળે છે. બધું મળીને જાણ થાય છે કે નવલકથામાં કથોપકથન યોજના સાર્થક, સંબંધ તથા પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સમાયોજિત થઈ છે.

૪. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં દેશકાળ અને

વાતાવરણ :

ગુજરાતી નવલકથામાં આપણે જે આગળ ઘટકો જોઈ ગયા તેમ દેશકાળ અને વાતાવરણ પણ એટલું જ મહત્વનું ઘટક છે. જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓમાં પણ અહીં આપણે દેશકાળ અને વાતાવરણની ચર્ચા કરીશું.

‘આંગળિયાત’ નવલકથાનું વાતાવરણ આઝાદી પછીનું અને પહેલાનું છે. ઇ.સ. ૧૯૩૫ થી ઇ.સ. ૧૯૬૦ ના સમયનો સાથ મળ્યો છે. આ પચીસ વર્ષના દલિત લોકજીવનનું તેના સમાજનું વાતાવરણ અંકિત થયેલ છે. જોસેફ મેકવાન આ સમાજમાંથી આવે છે માટે દલિત લોકોની પીડાથી, અધુરપોથી વાકેફ છે. એ કાળે દલિત પ્રજા ગામને છેલ્લે છેવાડે રહેતા, તે અધુરપચુક્ત જીવન જીવતા. ઊંચ સમાજના, ભદ્ર લોકો દલિત લોકોનું માનસિક અને શારીરિક શોષણ કરતા, આ લોકોની બહેન, પુત્રીનું આણાના આગલા દિવસે અપહરણ કરી જઈ તેની પવિત્રતા ભ્રષ્ટ કરતા. તેની સામે અમાનવીય વ્યવહાર કરતા. આ બધું મુંગા મોઢે સહન કરવું પડતું કારણ કે આર્થિક સધ્ધરતા પ્રાપ્ત ઉજળિયાતોના તે શ્રમિક હતા. આ વાતાવરણમાં શોષિત લોકો વધારે શોષણ પામતા તેની વાત સર્જક કહે છે. ઉપરાંત આ સમાજમાં પંચોનો પ્રભાવ કેવો મહત્વનો હતો તે તરફ અંગૂલીનિર્દેશ કરે છે. પંચનો નિર્ણય બધા લોકોને માન્ય કરાતો. કોઈ ગુના માટે પંચોમાં બેઠેલા લોકો સજા કરે તેનો અમલ કરવો પડે, સજા ભોગવવી પડે અને એ સમાજમાં એ કાળે વિધવા વિવાહ, પુનઃલગ્નની, દિયરવટુ કરવાની પ્રથા હતી. તેથી સ્ત્રી યુવાનવયે વૈધવ્ય પામે તો તેને જીવન પર્યંત વિધવા જીવન ગાળવું પડે નહીં. આ પ્રથાને કારણે કંકુ જેવી નારી પણ પુનઃ લગ્ન સ્વીકારી દિયરવટુ કરે છે. તેમાં આ સમાજમાં સ્ત્રી સન્માનની ભાવના ઊંચ હતી તે જોઈ શકાય છે અને વિધવા નારીઓ કે વિધુર પુરુષો ચતાર્થતાનો સ્વીકાર કરી જિંદગી નૂતન રીતે શરૂ કરી શકતા. આ અઢી દાયકાના વાતાવરણ દરમિયાન ચરોતર પ્રદેશમાં વિદેશની ધર્મ પરિવર્તન માટે આવેલી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પોતાની પુરી શક્તિથી આ દલિત લોકોના ધર્માન્તર કરાવી ખ્રિસ્તી ધર્મ વિસ્તારેલો, પ્રસારવેલો આ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવા પાછળ દલિત સમાજનો ઉદ્દેશ હતો

તેમાં ખ્રિસ્તી લોકોને મિશનરી તરફથી અપાતી આર્થિક સહાય, મફત શિક્ષક અને માણસને માણસ તરીકે સ્વીકારીને તેને સન્માન આપવું. સર્જકે આ વાતાવરણ ચિત્રણ કરી દલિત લોકોએ શા કારણે ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મને વહાલો કરેલો તેની પ્રક્રિયા વર્ણવી છે.

જોસેફ મેકવાન ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’ નામે મનોવૈજ્ઞાનિક સમાજકથા આપે છે. આ કૃતિમાં ધર્માન્તર કરેલા ખ્રિસ્તી વણકર સમાજની વાત છે. આ નવલક આત્મકથારૂપે આલેખાયેલી છે. જોસેફ મેકવાન શિક્ષણ પામેલા સર્જક છે અને તેમનું વણલ અહીં નૂતન ભાષા આયોજનનું છે. માણસના તન્મય મનોપ્રવાહો, પાત્ર ચિતના સંકુલ મનોભાવોર્મિઓનું આલેખન ચિંતનાત્મક રીતે માણસને સ્પર્શી સ્પંદીત કરી મૂકે એ કક્ષાનું રહ્યું છે. સ્થળ વર્ણનને ચોકસાઈથી આલેખિત કરતા તેઓ પાત્રના આંતર બાહ્ય વર્ણનમાં ચે સર્જકની પ્રતિભા દર્શન થાય છે. તો કૃતિમાં સર્જક ગુજરાતનાં ખ્રિસ્તી પરિવેશને આકાર આપેલ છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાના રીતરિવાજો, રહેણીકરણી તથા ખ્રિસ્તી લોકોના તહેવારો, ક્રિસ્ટમસ, ઇસ્ટરનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. ખ્રિસ્તી લોકોના ઘરમાં ‘બાઈબલનું’ મહત્વ, નિત્ય તેનો પાઠ કરવો, ચર્ચમાં જવું, ઇસુની કારુણ્યતા વગેરેને ઉત્તમ રીતે આલેખ્યા છે. તેનું કારણ એ કે સર્જક ખુદ ખ્રિસ્તી છે, આ ધર્મને પાળે છે તેથી તેમના પરિવેશથી માહિતગાર હોઈ સફળ લેખન કર્યું છે.

‘મારી પરણેતર’નું ગદ્ય લગ્નગીતો, જોડકણાં, ગરબા અને કાવ્યપંક્તિઓમાંથી ગદ્ય પદ્યમય બનેલું છે. કૃતિના સંવાદોમાંથી પણ ગદ્ય ખેડાતું આવે છે.

ચરોતર વણકર સમાજની આ નવલકથા હોઈ તે પ્રદેશનાં સમાજના રીત રિવાજોનું આલેખન પણ થયેલું છે. ત્યારે બાળલગ્નનની પ્રથા આ દલિત સમાજમાં પ્રચલિત હતી. તેના ખરાબ પરિણામો તરફ સર્જકે આંગળી ચીંધી છે. ગૌરી જેવી હિમ્મતવાન યુવતીને પણ બાળલગ્નના ભોગ બની જવું પડે છે. બાળલગ્નની પરંપરાને કારણે કેટલાયે સ્વપ્નસેવી યુવક યુવતીઓના અરમાનો ઘૂળમાં મળી જતાં જોઈ શકાય છે. ક્યારેક કજોડા રચાતા જીવન ઝેર જેવું બની જાય છે. યુવતીને માનસિક ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. ઉપરાંત જે યુવતી પરણી શકતી નથી, ઉંમર પસાર થઈ ગઈ હોય તેવી યુવતીને મહાદેવ પૂજવાની વિધિ હતી. આ વિધિમાં છોકરીએ આજીવન કુંવારા રહી

મહાદેવની પૂજા અર્ચના કરવી અને પવિત્ર જીવન જીવવું. આ પ્રથાને કારણે કેટલીયે હરખઘેલી યુવતીના જીવન કરમાઈ ગયેલા. આ બે રિવાજો સ્ત્રીઓના ભોગ લેનારા હતા. ‘મારી પરણેતર’માં જે ‘પંચ’ આવે છે તેનો પ્રભાવ ખૂબ જ હતો. ‘પંચ’ જે નીતિ નિયમો ઘડતા તેનું પાલન કરવું દરેક માણસોની ફરજ ગણાતી. આ ‘પંચ’ બાળલગ્ન, આણા, ફારગત, ક્રિયાકાંડ કે યુવતીને મહાદેવ પૂજવા ઇત્યાદિમાં આ પંચનો બોલ કાયદો ગણાતો. ક્યારેક આ પંચ કોઈક નિર્ણય કરવામાં આંખ આડા કાન કરતા તેથી પાત્રને ક્યારેક પંચના નિર્ણયનો ભોગ પણ બનવું પડે. એ પંચની મર્યાદા છે. જ્યારે આ નવલકથામાં ગૌરી સાસરિયામાંથી ભાગી આવે છે તે નિર્ણય આપણને ગમતો નથી કિન્તુ નાચિકા ગૌરી જે મદાનગીથી જવાબ આપે તે ગમે છે.

‘મનખાની મિરાત’ નવલકથામાં દલિત વણકર સમાજ તો આવે છે પરંતુ આ દલિતોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવેલો છે. તે જોઈ શકાય છે. આ ધર્મને પાળવા, અપનાવવા પાછળ અસ્પૃશ્ય વણકર સમાજનું શોષણ જે-તે સમયે જવાબદાર હતું. આ જનજીવન બેકારી આર્થિક પાયમાલીમાં સબડતું હતું. વેઠપ્રથાના નામે યુવાન, યુવતીઓનું શોષણ ઊંચ વર્ણના લોકો કરતા. ત્યારે ઇ.સ. ૧૮૯૨ ની સાલમાં સમગ્ર ચરોતરનો દલિત વણકર સમાજ ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવે છે. આ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આ વણકર લોકોને શિક્ષણ આપ્યું, સગવડો, માન-સન્માન આપી સુસંસ્કારી બનાવ્યા. તેનો માણસ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. આજે પણ ગુજરાત રાજ્યમાં સૌથી વધારે દલિત ખ્રિસ્તીઓ ચરોતર પ્રદેશમાં વસતા જોવા મળે છે. આ કથામાં વણકર સમાજના રીત-રિવાજ, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા તેના નીતિ નિયમો, પંચોનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ જોઈ શકાય છે. આ સમાજમાં બાળલગ્નનો રિવાજ હતો તેને કારણે કેટલાય યોગ્ય પાત્રોને અયોગ્ય જીવનસાથી મળે તેનું જીવન બગડી જાય, ક્યારેક બાળ પરણ્યો મૃત્યુ પામે ત્યારે યુવતીનું જીવન બગડી જાય, યુવતીની લગ્નની વય પસાર થઈ જાય તો તેના માટે મહાદેવ પૂજવાની વિધિ હતી. આ પ્રથામાં યુવતીએ આજીવન સંન્યસ્ત જીવન પસાર કરવાનું રહેતું. તો પંચ ક્યારેક ખોટું કરે, તેના ષડ્યંત્રો, પંચોનો પ્રભાવ, આ લોકોમાં દારૂનું વ્યસન પણ જોઈ શકાય છે. જેને કારણે જીવન વેડફાઈ જાય છે. આ કૃતિમાં દલિત સમાજનું તેજ અને તિમિર બંને

ઉજાગર થયેલા જોવા મળે છે. આ સમાજમાં ભવાન ભગત કે ટીહા જેવા ઓજસ્વી પુરુષો પાકે છે. તો આ સમાજમાં ગુણી ઉપર બળાત્કાર કરનાર ઘર જમાઈ કાનજી પણ જન્મે છે. અહીં સગ્ગો મામો પૈસા લઈને ભાણેજને વિદ્યુર કામાંઘ ઘર જમાઈ સાથે પરણાવે છે. ભગલા જેવા કપટલીલા રમ્યા કરે છે. શીવો સગી બહેનના અલંકારો ચોરી ભાગી જાય છે ત્યારે સાવકી મા તેના પોતાના દાગીના દીકરીને આપી સર રળિયાત કરે છે. પંચના મૈતરિયા પૈસા લઈ જુઠો પક્ષ લે છે ત્યારે અમરત જેવા વણકર શિક્ષિત અધિકારીઓ તેને સીધા કરે છે. એક જ સમાજનું શ્રેષ્ઠત્વ અને કનિષ્ઠ પાસું અહીં જોસેફ મેકવાને દંભ વિના ઉજાગર કર્યું છે. માટે વાચકને આપણને અસરકારક રહ્યું છે. શ્રી કાન્તિલાલ દવે કહે છે –

‘ચરોતરના ખ્રિસ્તી વણકર સમાજનો પરકાયા પ્રવેશ કરાવતી અને અનાયાસે જ એ મિશ્ર સમાજની સંસ્કૃતિના સંક્રમણનો અચ્છો આલેખ અર્પી જતી આ નવલકથા છે.’

જોસેફ મેકવાન ગાંધી યુગીન કાળ પછીના સમયને અહીં ‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’ નવલકથામાં નિરૂપે છે. દેશ આઝાદ થઈ ગયો, સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. આજે ૫૫ વર્ષ થયા પછીયે આપણા દેશમાં પ્રગતિશીલ, વિકાસશીલ, માનવ સમાજો કેટલા છે ? ગાંધીજીના જીવંતરના સત્યને, તેમના નીતિ-નિયમોને લોકોએ કેટલે અંશે આત્મસાત કર્યા ? આજે તો ગાંધીજી સાથે તેની શહિદી, સત્યો, પ્રયોગો ભૂલાતા જતા અનુભવાય છે. આજે સાંપ્રત સમયમાં ગ્રામીણ, શહેરી સમાજોમાં ઉપેક્ષિત લોકો અસહ્ય ગરીબી, ભુખમરો, શોષણ વગેરેમાં પોતાની જિંદગીના દિવસો પસાર કરી રહ્યા છે. જાણે કે તેઓ માટે આઝાદી આવી જ નથી ! આવા જ એક શોષિત-પછાત વાઘરી સમાજની વાત, કવન વિષય તરીકે ‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’ નવલકથામાં લાવે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૬ નાં સ્વતંત્ર પ્રાપ્તિ પછીનાં સમયને અહીં ઉજાગર કરેલો છે અને સાથે જ એ સમયે ગાંધીજીનો પ્રભાવ અને બુનિયાદી આશ્રમ પ્રણાલિને, સત્વશીલ જીવનને, નીતિમય આચરણ કરતાં થોડાંક સત્વશીલ જીવોનો અહીં ઉલ્લેખ કરી એનાં તેજને ઉજાગર કરી બતાવ્યો છે.

જોસેફ મેકવાન પીકિત, શોષિત સમાજની વ્યથાને પ્રગટ કરી તેને યથાર્થરૂપ આપનારા સર્જક છે. આ કૃતિમાં આપણે જેમને ઉપેક્ષા કરી, તિરસ્કૃત કરેલા છે તેવા વાઘરી સમાજ તેના રીત રિવાજો, તેમનો વ્યવસાય, વટ, ખુમારી, લૂંટફાટ, ગરીબીને વ્યક્ત કરે છે.

જોસેફ મેકવાન અનુભવોને વધારે વહાલ કરતા સર્જક છે. ભવાટપિના નાનાવિઘ અનુભવોને સાહિત્યિક રૂપ તેમણે આપ્યું છે. ‘આ જન્મ અપરાધી’ નવલકથામાં શિક્ષક તરીકેના અનુભવોને સાહિત્યિક રૂપ આપેલ છે. તેઓ એક ઉત્તમ કેળવણીકાર પણ છે. તેમના ૩૭ વર્ષના શિક્ષણ સમય દરમિયાન કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓના જીવનને પ્રકાશમય બનાવ્યા છે. તો કોઈક છાત્રને તેમણે સંજીવનીનો સંસ્પર્શ થયો નથી તેવા વિદ્યાર્થીઓ સવળા માર્ગેથી અવળા માર્ગે ચડી ગયા છે ને બની ગયા છે અપરાધી. તેમને સુધારવા માટે લેખક પ્રયત્ન કરે છે પણ તે રહે છે આજીવન અપરાધી. આવા આ જન્મ અપરાધી રહેતા વિદ્યાર્થી સુરેન્દ્રના જીવનની કથા એટલે નવલકથા ‘આ જન્મ અપરાધી’. આ કૃતિ ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’માં હસે-હસે ઉજાગર થયેલી ત્યારે વાચકોમાં પ્રિય થઈ પડેલી અને પછી ગ્રંથરૂપે ઇ.સ. ૧૯૯૫ માં છપાયેલી, બહાર પડેલી.

‘દાદાના દેશમાં’ જોસેફ મેકવાન રચિત લઘુનવલકથા નવનીત-સમર્પણમાં જુલાઈ ૧૯૮૮ થી જાન્યુઆરી ૧૯૮૯ સુધી હાવાવાર પ્રગટ થયેલી આ કૃતિમાં જીવનની વાસ્તવિકતાને નિરૂપવામાં આવી છે. સર્જક અનુભવોને વધારે વહાલ કરે છે ! ભવાટપિના નાનાવિઘ અનુભવોથી જોસેફ ભરચક છે. પોતાના એ જીવનાનુભવને યથાર્થ રીતે અભિવ્યક્ત કરતા કરતા ‘કલા’ને ઉજાગર કરે છે. માટે જ શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યા કહે છે કે -

“કઠોર જીવનાનુભવ અને સાહિત્ય સર્જનનું પરસ્પર સંવનન જોસેફ મેકવાનમાં જોવા મળે એવું તો પશ્ચિમના સાહિત્ય ક્ષેત્રે જ નમૂને મળે.”

‘માવતર’ નવલકથા ત્રણ કથાઓનું એકત્વ છે એમ કહી શકાય કે ‘માવતર’ ત્રિદલ’ કથા છે. અહીં વિધિની વક્તા નિયતિનું બળ અને દુરિતોની કુર વાસનાનો ભોગ

બનેલી સ્ત્રીઓની કરમની કથા આલેખાયેલી છે. આ કથામાં સ્ત્રીચારિત્રો દુરિતોની ખરાબ કરણીનો ભોગ બને ત્યારે સ્ત્રી, નારી પાત્રો વિરુદ્ધ સંજોગોમાં સાવ નિમ્ન સ્તરે, કક્ષાએ પહોંચી જવાને બદલે, જીવન વેડફી દેવાને આવી નારીઓ મિશનરી સેવાશ્રમો, ખ્રિસ્તી હોસ્પિટલો, મિશનરી શાળાઓમાં ટ્રેઇનીંગ લઇને ભુતકાળને વિસ્મૃત કરી સેવાનું પ્રત લઇ, રક્તપિતિયા દર્દીઓ, અસાધ્ય રોગીઓની સેવા સુશ્રુષા કરી જીવનનો માર્ગ સુંદર બનાવે છે. આવી સ્ત્રીઓ ડોક્ટર કક્ષાએ પહોંચીને ગરીબ પ્રદેશમાં જઇ, જંગલ વિસ્તારને સેવા કર્મ માટે પસંદ કરી આદિવાસી લોકોની, અશિક્ષિત રહેલા માનવોની સેવા કરી તેમનામાં રોશનીનું પ્રાગટ્ય કરે છે. આ વિચાર તંતુને વિચારબીજને સર્જક જોસેફ મેકવાને ‘માવતર’ નવલકથામાં સ્થાન આપે છે.

‘દરિયા’ નવલકથા સમાજનાં સાવ છેલ્લે શ્વસતા માનવ સમાજના લોકોની કથા છે. કથામાં ભંગી સમાજની ‘દરિયા’ કેન્દ્રસ્થ ભૂમિકાએ નિરૂપણ પામી છે. સમયગાળો ઇ.સ. ૧૯૪૫ સ્વતંત્રતા મળી નહોતી એ પહેલાનો છે. કથાનો આરંભ સ્વતંત્રતા જાગૃતિના ચળવળના નારાથી થાય છે. ‘અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય.’ જેવાં કાળા સૂત્રો ડામરે લખાય છે. ‘મહાત્મા ગાંધી અંગ્રેજ માથે આંધી’ અને ‘ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ’ના નારા પોકારાઇ રહ્યા છે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી, બધા ભાઈ સમાજ જેવા ગાંધી વિચારનો પવન ફૂંકાઇ રહ્યો છે. અને ભારતમાંથી અંગ્રેજોને ચાલ્યા જવું પડે છે. એ કાળને જીવંતતાથી ચિત્રિત કરીને જોસેફ મૂળ કથા સાથે અનુસંધાન કરી લે છે.

જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓમાં નિરૂપિત દેશકાળ અને વાતાવરણનો અભ્યાસ કર્યા બાદ હવે આપણે અહીં જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં નિરૂપિત દેશકાળ અને વાતાવરણનો અભ્યાસ કરીશું.

નવલકથા શિલ્પના અનિવાર્ય તત્વના રૂપમાં દેશકાળ અને વાતાવરણનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ઘટના, ચરિત્ર, સ્થાન વિષયક જાણકારી અને પાત્રોની ભાષા, રહેણીકરણી, રીતરિવાજનો યથાસ્થાને ઉલ્લેખ કરવો તે દેશકાળનાં પરિધિ (ક્ષિતિજ)માં આવે છે. જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં દેશકાળ તથા વાતાવરણનું સંપૂર્ણ ચિત્ર જોવા મળે છે. પછી તે “ચાદોં કે પહાડ”નું ઘટનાસ્થળ શ્રીનગર કાશ્મિરનું પહાડી વાતાવરણ હોય જે

પોતાની રહેણીકરણી, દિનચર્યામાં પ્રાકૃતિક સહજતાની સાથે પ્રગટ થાય છે અથવા “ઘરતી ઘન ન અપના” નું ઘોડેવાહા જેવું ઠેઠ (દૂરનું) ગામ હોય કે જે હરિજન વસ્તીની ગંદકી, ગંદકીની બદબુ, નાકના સેડા ચડાવતા બાળકોનું ગ્રુવન પ્રસ્તુત કરે છે. પોતપોતાના કથા કલેવરમાં દેશકાળની સ્થિતિને ઉજાગર કરે છે. જગદીશચંદ્રની નવલકથા “મુકી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં ગરીબ થતાં ખેડૂતનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે કે જે પોતાના ખેતરોને જોઈને મર્મહત થઈ જાય છે. તથા એવા દાડીયા યુવકોનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે કે જે દિશાહીન થઈને ધૂમી રહ્યા છે. બરાબર તે જ રીતે નારી સ્વાતંત્ર્યની ઝલક પણ જોવા મળે છે. જે રૂઢિઓને તોડવા માટે તૈયાર છે. નવલકથા “કભી ન છોડે ખેત”માં થાણું, હોસ્પિટલ, કચેરીનું ગ્રુવંત ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. જેનાથી કથાની વિશ્વસનીયતા વધી જાય છે. સામરિક વાતાવરણમાં સંબંધ નવલકથાઓમાં સૈનિક છાવણીના વાતાવરણનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. જ્યાં સૈનિકોના આચાર-વિચાર, પહેરવેશ તથા વિચારસરણીનો નિરાળો ઢંગ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. જગદીશચંદ્રની વિવેચ્ય નવલકથાઓમાં દેશકાળ, વાતાવરણથી સંબંધિત મહત્વપૂર્ણ સ્થળ દષ્ટવ્ય છે.

“ચાદોં કે પહાડ” એક એવા કેન્દ્રબિંદુની કથાને લઈને આગળ વધે છે જે એક નિશ્ચિત સમયાવધિમાં પૂરેપૂરી વાર્તા કહી દે છે. ઘટનાનું પ્રારંભિક કેન્દ્ર શ્રીનગરથી શરૂ થઈને દિલ્હી મહાનગરના યાંત્રિક વાતાવરણમાં સમાપ્ત થાય છે. જગદીશચંદ્રએ ઉપરોક્ત કૃતિમાં દેશકાળની વાસ્તવિક છબીને ખૂબ જ સટીક રીતે ચિત્રિત કરી છે. “ગઈ સવારે દિનેશ ખૂબ જ મોડે સુધી દૂધગંગાના તટ પર પાણીમાં પગ લટકાવીને બેસી રહ્યો. પૂર્વાય પહાડીના દરેના પરિચયમાં ઊંચા પહાડો સુધી ફેલાયેલી કિરણોની સોનેરી પહોળી સડકને જોઈને તેને પહેલી વખત ઈચ્છ્યું કે આ સુંદર દ્રશ્યને ક્યાંક સાચવીને રાખી દે.”

દિલ્હી મહાનગરની તંગ (ગીચ) વસ્તીનું વિવરણ નીચેની લીટીઓમાં નવલકથાકારે વર્ણવ્યું છે. “બે રૂમનો તે આધુનિક સ્ટાઈલનો ફ્લેટ હતો. સોફા, ડાઈનીંગ ટેબલ અને ટીવાલો પર આધુનિક કલાકૃતિઓના ફ્રેમ કરેલા ફોટા હતા.” આ

વાક્યોમાં આધુનિક શહેરી જીવનનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. જેનાથી જાણ થાય છે કે મહાનગરોમાં લોકોની સમક્ષ મોટી રહેવાની સમસ્યાઓ હોય છે.”

‘આઘા પુલ’ નવલકથામાં સ્વતંત્ર, નિર્ભીક, તટસ્થ, ઉન્મુખ તથા શિસ્તબદ્ધ જીવનનું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય સૈનિક જીવનથી રણક્ષેત્રના સૈનિક જીવન સુધીના વિચાર-વ્યવહારનો આંખ્યો દેખ્યો ચિતાર (વર્ણન) જગદીશચંદ્રએ પ્રસ્તુત કૃતિમાં રજૂ કર્યો છે. સૈનિક છાવણીની ઓફિસર મેસનું દ્રશ્ય અવલોકનીય છે. તે નાના ડગલા ભરતો મેસ તરફ આગળ વધી ગયો. લોંજની અંદર કેટલીય જાતના અવાજો આવી રહ્યા હતા. અને વેસ્ટર્ન મ્યુઝિકની ધીમી ધીમી ઘૂન વાગી રહી હતી.”

“આઘા પૂલ”માં યુદ્ધક્ષેત્રનું જીવંત વર્ણન ખરેખર રૂંવાડા ઉભા કરી દે છે. “આ એરિયાની જીયોગ્રાફી એ છે કે અહીં એક નદી છે જે ક્યાંક અમારા ઈલાકામાં છે અને ક્યાંક દુશ્મનના ઈલાકામાં અમારા એરિયામાં અને દુશ્મનના ઈલાકામાં પણ નદીની સાથે સાથે બંધ છે ત્યાં જ મુખ્ય લડાઈ થશે.”

જગદીશચંદ્રએ યુદ્ધક્ષેત્રનું નિતાન્ત સજીવ વર્ણન કર્યું છે. જેનાથી પ્રતીત થાય છે કે વાસ્તવમાં યુદ્ધના સમયે કેવું ભયંકર વાતાવરણ રહેતું હશે. “અડધી રાત્રીનો ચન્દ્રમા નીકળી રહ્યો હતો. ચારે બાજુ થોડુંક અજવાળું ફેલાઈ રહ્યું હતું. વૃક્ષોના આકાર ઝાંખા થવા માંડ્યા હતા. બટાલિયનના કંપાઉન્ડમાં જાગો આઈ જાગો આઈના અવાજો ગૂંજી રહ્યા હતા. ઉપરોક્ત ઘટના વર્ણનથી જાણવા મળે છે કે સાક્ષાત ઘટનાઓનો ભુક્તભોગી વાચક પોતે હોય.

જગદીશચંદ્રએ સીમાવર્તી ક્ષેત્રની પ્રકૃતિનું વર્ણન નીચેની પંક્તિમાં કર્યું છે, “અહીં રાતનું પોતાનું સૌંદર્ય છે. શહેરમાં આવી સુહાનીરાત ક્યાં મળશે ?”

‘ટુંડા લાટ’ કૃતિમાં બે ઘરાતળની વાર્તાને સમેટવામાં આવી છે. મ્યુઝિક સ્કૂલનું વાતાવરણ તથા યુદ્ધ ક્ષેત્રનું વાતાવરણ. બંને વાતાવરણનું ચિત્રણ નવલકથામાં ભરપૂર કરવામાં આવ્યું છે. સંગીત વિદ્યાલયનું એક દ્રશ્ય જેમાં આખી વિદ્યાલયની અભિજાત્ય સંસ્કૃતિ ધૃતિમાન થાય છે. “હોસ્ટેલના પાછળના ભાગમાં એક બાજુ બેડમિન્ટનના બે

તથા બીજી બાજુ એક ટેનિસનો એક કોર્ટ હતો. કોર્ટની દુર્દશાથી લાગતું હતું કે તેનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે.”

સંગીત વિદ્યાલયની દિનચર્યાનો ઉલ્લેખ કરતાં જગદીશચંદ્રએ વિદ્યાલયીન વાતાવરણનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. નીચેની પંક્તિઓમાં સંગીત વિદ્યાલયનું વાસ્તવિક દશ્ય સાકાર થયું છે. “કૃપાલ આલાપ લઈ રહ્યો હતો. ગુપ્તા બંસરીથી રમી રહ્યો હતો અને શંકરદા પોતાની જાંઘોથી તબલા જેવો તાલ લઈ રહ્યા હતા.

“ટુંડા લાટ”માં યુદ્ધભૂમિનું પણ વાસ્તવિક ચિત્રણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. “રાતના બે વાગ્યા હતા. ટેંકમાં પોતાની સીટ પર બેઠેલો સુનીલ ઊંઘી રહ્યો હતો કે એક જોરદાર ધમાકા એ તેને ચોંકાવી દીધો. તે હડબડીને ટકાર થઈ ગયો.” આ પંક્તિઓમાં યુદ્ધભૂમિનાં વાતાવરણનું નિતાન્ત મૂર્ત ચિત્રણ થયું છે.

રણભૂમિમાં ઘાયલ સૈનિકની દશા તથા તેનું સાહસ યુદ્ધના વાતાવરણને જીવંત બનાવી દે છે. જગદીશચંદ્રએ નવલકથાના પાત્ર કેપ્ટન સુનીલની ઘાયલાવસ્થાનું ચિત્રણ નીચેની પંક્તિઓમાં કર્યું છે. “તેના હાથમાં સરકન્ડાના તીખા, પાતળા અને લાંબા પાંદડા આવ્યા. મોંમાં નાખીને તે તે-જ પાંદડાને ચાવવા લાગ્યો. કેટલાક કાંટા તેના શરીરમાં ભોંકાઈ ગયા. તેને તકલીફ તો ખૂબ જ થઈ પરંતુ તે કાંટાની વાડને પાર કરી ગયો.

‘ઘરતી ધન ન અપના’ કૃતિની સમસ્યાઓને પંજાબની પાર્શ્વભૂમિકામાં ઉઠાવવામાં આવી છે. તેમાં ગ્રામીણ ઇલાકાની કથાને કેન્દ્રમાં રાખીને છૂત-અછૂતના વર્ગ વૈષમ્યને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. નવલકથામાં આવતા પાત્રોની ભાષા, પહેરવેશ તથા વાતાવરણને રચનામાં અંકિત કરવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જગદીશચંદ્રએ ચમાર પરિવારોની રહેણીકરણી બાબતમાં વિશેષરૂપે લખ્યું છે. જેને વાંચીને તેમની આજની સામાજિક સ્થિતિની જાણ થાય છે. “કાલી સ્ત્રીઓના મેલાઘેલા, ફાટેલા તૂટેલા તથા નાક સીકોડતાં નાગા પૂગા બાળકોને જોતો વિચારવા માંડ્યો કે તે કઈ દુનિયામાં આવી ગયો.

નન્દસિંહનો પરિવાર ખ્રિસ્તી બની જાય છે, તે સમયે તેમના પહેરવેશને જોઈને ખ્રિસ્તી હોવાનો સહજ વિશ્વાસ થઈ જાય છે. “સ્નાન કર્યા પછી તેણે નવા કપડાં અને પગરખાં પહેર્યાં. મુખ્ય પાદરીએ તેમને પોતાની સામે ઊભો કરીને પ્રાર્થના કરી તથા તેના ગળામાં સોનેરી રંગની જંજીર નાખી દીધી.”

“ઘરતી ઘન ન અપના”માં અષાઠ મહિનાનું કરવામાં આવેલું વર્ણન નિતાન્ત વાસ્તવિક છે. અષાઠ પછી શ્રાવણ આવ્યો અને ખેતરોમાં હરિયાળી ગીચ થવા માંડી. મકાઈનો પાક કમર સુધી ઉપર આવી ગયો.” આ પંક્તિઓમાં પ્રકૃતિની વર્ષાઋતુનું ચથાર્થ ચિત્રણ થયું છે.

પાત્રોની બોલી દ્વારા પણ તે જાણ થાય છે કે તેઓ ક્યાનાં રહેવાસી છે. “ઘરતી ઘન ન અપના” નું સ્ત્રી-પાત્ર જ્ઞાનો કહે છે, સારું, કાકી, જલ્દી કરો. અમે ઢોલક વગાડીશું અને કિદ્રા નાખીશું.”

‘કભી ન છોડે ખેત’ કૃતિમાં બે પરિવારોના શત્રુતાપૂર્ણ વાતાવરણનું મૂલ્યાંકન (લેખા-જોખા, હિસાબ-કિતાબ) રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. “કભી ન છોડે ખેત” નવલકથાનો આરંભ રક્તરંજિત ઘટનાથી થાય છે. આ કૃતિમાં દેશકાળની વાસ્તવિક સ્થિતિઓનું આચાર-વિચારનું, શત્રુતા-ભિત્રતાનું સટીક રેખાંકન કરવામાં આવ્યું છે. વાર્તાની પકડ પૂર્ણતઃ ગ્રામીણ છે. તેથી ભાષા-બોલી તથા પહેરવેશમાં પણ ભૂભાગ-પંજાબની ઝલક જોવા મળે છે.

ગામમાં જો કોઈ પ્રસંગ બની જાય તો ગ્રામ્ય જીવન અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે. કરતારસિંહનું ખૂન કરી નાખવામાં આવે છે. તેથી આખા ગામમાં ભયંકર આતંક નિર્મિત થઈ જાય છે. જો આવી કોઈ ઘટના શહેરમાં અથવા મહોલ્લામાં બને તો તેની સામાન્ય જનજીવન પર કોઈ વિશેષ અસર ન પડત પરંતુ, “ગામમાં બનેલા આ અચાનક ફિસાદથી લોકોના મગજ લેહર મારી ગયા છે. બધા ગુમ-સુમ, બની ગયા હતા. ગામનું સામાન્ય જનજીવન ચાલતાં ચાલતાં જાણે કે સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું.

નવલકથાકારે પ્રસ્તુત નવલકથામાં થાણાનું વાસ્તવિક દશ્ય ઉપસ્થિત કર્યું છે કે જે આખા દેશના થાણાઓનું એક જેવું હોય છે. નીચેની પંક્તિઓ ઉલ્લેખનીય છે : “અસલાહ ખાનાની સાથે એક મોટું ઢાણાન હતું. તેમાં એક લાઈનમાં કેટલાય ખાટલા પાથરેલા હતા. દરેક ખાટલાની પાછળ લાકડાની પેટી હતી. જેના પર શીશી, કાંસકો અને બીજી નાની મોટી ચીજો પકેલી હતી.”

“કભી ન છોડે ખેત” ના ન્યાયાલયનું દશ્ય ઉલ્લેખનીય છે. કે જે આપણને દેશના અદાલતના વાતાવરણની વાસ્તવિક જાણ કરાવે છે. “બોલાવનારાએ બૂમ પાડી અને એક ક્ષણ પછી પાછલો દરવાજો ખુલ્યો. કાળો કોટ અને સફેદ પાઘડી પહેરેલા સરદાર બહાદુર રિપુમદનસિંહ, સેસન જજે ચબૂતરા પર પગ મૂક્યો.”

‘મુઠ્ઠી ભર કાંકર’ કૃતિમાં જગદીશચંદ્રએ દિલ્હીનગરના વિસ્તારનો પરિચય તથા ત્યાંના પહેરવેશ બાબતમાં ઉલ્લેખ કરીને નવલકથાને વિશ્વસનીય બનાવી છે. ઊંચી ઊંચી ઇમારતો સંબંધમાં ગામવાળાઓનું ચકિત થઈ જવું તે ઉપરોક્ત વાતની પુષ્ટિ કરે છે. “કેટલાંય લોકો મુખીની બેઠકની છત ઉપર ઊભા રહીને કરીલબાગ બાજુ જોઈ રહ્યા હતા. ચાર ઊંચા ઊંચા સ્તૂપમાંથી નીકળી આવ્યા હતા. તેઓ એટલા ઊંચા હતા કે નજીકગઢ રોડ ઉપર ઝાડ ઉપરથી જોતા દેખાતા હતા.

જગદીશચંદ્રએ વાસ્તવિક દિલ્હીનું ચતુર્થ ચિત્રાંકન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે. જે નવલકથાના દેશકાળને વિધિવત જાહેર કરે છે. (૨જૂ કરે છે.) “કનાટ પ્લેટ પહોંચીને ચોંઘરી પાગલ જેવા થઈ ગયા. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઊંચા ઊંચા ચૌબારા હતા. આંગણામાં (આગળ) ગજ ગજ ઉપર દુકાનો શણગારેલી હતી અને ત્યાં પતંગિયાની જેમ શૂંગાર સજેલી સ્ત્રીઓ ધૂમી રહી હતી.”

જગદીશચંદ્રએ “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” માં ખેડૂતોની પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ કરતાં જણાવ્યું છે કે જમીન છીનવાઈ ગયા પછી ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી દયનીય બની ગઈ છે. “પાક (ફસલ) લાઇયા પછી લોકોએ વૃક્ષો તરફ ધ્યાન આપ્યું. જે વૃક્ષોને તેમણે બે બે

આંગળી માપીને મોટા કર્યા હતા. જેના છાંયામાં વૈશાખ-જેઠની તપતી બપોર વીતાવતા હતા. તે જ વૃક્ષોને કાપી લાકડાં બનાવી દીધાં હતાં.

‘ઘાસ ગોદામ’ કૃતિમાં ખેડૂતોની એવી માનસિકતાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જ્યારે તેમને વળતર દ્વારા પૂરતી ધનરાશિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ કંઈ કામકાજ સુજતું નથી. જગદીશચંદ્રએ પ્રસ્તુત રચનાના માધ્યમ દ્વારા ઝડપથી વધતા શહેરી વિસ્તારનો બોધ તથા રૂઢિઓના ખંડન-મંડનની પ્રવૃત્તિને રેખાંકિત કરી છે. જગદીશચંદ્રએ ઉપરોક્ત કૃતિમાં દેશકાળ તથા વાતાવરણનો યથાસ્થાન ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેનાથી રચનાની વિશ્વસનીયતા દઢ થઈ છે. નીચેની પંક્તિઓમાં ઝડપથી ગામના બદલાતા સ્વરૂપનું ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવ્યું છે. “સડક ઉપર કેટલાય દુધિયા જોરથી પેડલ મારતા લાંબી લાઈનમાં શહેરની તરફ ભાગી રહ્યા હતા. તે બધાની સાચકલો ઝૂમો અને બાલટીઓ (ડોલો)થી લદાયેલી હતી.”

જગદીશચંદ્રએ તે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે શહેરી વિકાસ પછી પણ જૂની રૂઢિઓ તથા વિશ્વાસ યથાવત છે. મુખી પ્રતાપસિંહના શાનદાર મકાન ઉપર આજે પણ માટલાની હાંડલી ઉપર ચુકેલ બનેલી છે. “મોટા દરવાજા ઉપર માટલાની હાંડી ઉપર ચુકેલની શકલ બનાવીને ટાંગેલ હતી.”

ઉપરોક્ત વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જગદીશચંદ્રએ દેશકાળ – વાતાવરણની યથાર્થતાનો સંતુલિત સમાવેશ પોતાની રચનાઓમાં કર્યો છે. પાત્રોનું ભાષા-જ્ઞાન, પહેરવેશ, આચાર-વિચાર તથા સ્થાન વિશેનું સુસંગત વર્ણન રચનાઓમાં પૂર્ણ વિશિષ્ટતા સાથે દેખાય છે. “ચાદોં કે પહાડ”નું રમણીય પહાડીય દૃશ્ય “આઘાપુલ” તથા “ટુંડા લાટ”ના રોમાંચકારી રણક્ષેત્ર તથા “ઘરતી ધન ન અપના”ની ગંદકીથી ભરેલી હરિજન શેરી તથા “કભી ન છોડેં ખેત”નું થાણા વગેરેનું વર્ણન નિતાન્ત સજીવ થઈ ઊઠ્યું છે. જગદીશચંદ્રની કૃતિ “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં વધતા દિલ્હી શહેરનું ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ, જમીનો તથા પશુઓ તરફનો ખેડૂતોનો મોહનું યથાતથ વર્ણન નવલકથાકારના દેશ તથા ઇતિહાસબોધના અનુભવને પુષ્ટિ આપે છે. વસ્તુતઃ

દેશકાલ તથા વાતાવરણના ચિત્રણમાં જગદીશચંદ્રએ પોતાના સમયની વાસ્તવિક સચ્ચાઈની ઝલક રજૂ કરી છે.

પ. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની ભાષાશૈલી :

જોસેફ મેકવાનની ભાષાનું ખેડાણ પોતીકિ મુદ્રા અંકિત કરી જનાર છે. સાહિત્યિક ગદ્ય સર્જવા તરફનો પ્રયાસ જોઈ શકાય છે. જોસેફની ‘આંગળિયાત’ અને ‘મારી પરણેતર’ નવલકથામાં ચરોતરી દલિત સમાજ અને પરિવેશની લોકબાનીનું બળકટ રૂપ પ્રગટાવ્યું છે. જોસેફની ભાષામાં આવતા ભજનો, ગીતો, કાવ્યપંક્તિ કે પ્રાર્થના કૃતિના ભાષાપોતને રસવાહી બનાવે છે તો મોહનમાં ગદ્યમય લઢણો ગદ્યની શક્તિમતા દર્શાવે છે. આ દષ્ટિએ જોસેફની કૃતિઓમાંનું ભાષા કર્મ જોઈએ, -

જોસેફની કૃતિઓમાં ભજન, ગીતને રાજીયાના ઉદા.

‘આંગળિયાત’ માં ભવાન ભગતના મુખે વહે છે -

‘એ .. જીઈઈ ભર્યા સરવરની પાળે બેઠો હંસલોને

ઉપર્ય નવલખ મોતી જડ્યું આભ

ચિયાં ચરુ એની ગમ નથી રામને

હંસલાની ગત્ય મુને લાલી ના રે રામ’

અથવા અગોચર ઓજસ્વી તત્વની શક્તિ પ્રગટાવે -

‘કેવા રે મૂરત તેં તો માંડ્યા તા મારા વાલમા

ક્યારે ચાકે કુંભ ઘડ્યા તા લ્યા કુંભલા’.

અને,

‘આયખાના તાણામાં આતમનો વાણો

મારા રા...મ ! કાંઠલો ક્યા લગ જાય,

મારા રા...મ ! કાંઠલો ક્યાં લગ જાય’

‘આંગળિયાત’ કથામાં રાજીયા ગાતી હેઝલ દા.ત. -

પરહર્યા ચિયા પરદેશ રશિયા વાલમજી

મુંન નોંધારી મેલીને નાથ - નાગર કેશરિયા !

લ્યો રે જોદ્ધા હાય ! હાય !

પાદર કીધા પરદેશ રમતિલા રાજાજી

કહેવા કેમના તે ગમ્યા ઝુહાર રણમલ જોધાજી.

જોસેફની ‘લક્ષ્મણની અગ્નિ પરીક્ષા’ માં આવતું ગીત કૃતિને ઊંચે લઈ જાય છે

દા.ત. -

ભાતા બાંધ્યાં કદમને ડાળને

રાધા ગૌરી ઝૂલે ચડ્યાં રે લોલ

વનમાંથી આવ્યા કાળા કાગને

ભાતાં બોટિયાં રે લોલ

સરિતા ગાય છે તે ગીત -

‘પામી હું જ્યારે પાવન પ્યાર

બન્યું મુજ ગૌરવ, તુ જ ઉપહાર

વણ પામ્યો શું હતી હું, શું ન બની પામી આ પ્યાર

ધૂળ છું ખુદ હું, પણ હવે લાગે છે મને

તુરછ ધૂળથીયે સંસાર’

‘મારી પરણોતર’ નવલકથામાં જોસેફ મેકવાન ઉત્સાહિત બની લગ્નગીતો ગાય છે

દા.ત.

‘ફટ ફટ મારી ફોઈ, ખાંટલે બાંધી ખોઈ

રોઈ, રોઈ ને મોઈ તો’ય કોઈએ ના જોઈ’

આગર્ય રે વર તારા મામા દેહઈ છે

પાછળ્ય મામાજીના રથ રે, હાકો ઘોડી છેલ છબીલી’

‘સેઈ મોરી રે માડીના બોલોએ

માર’ કાળજ વેદ્યાં રે લોલ’

સંઈ મોરી રે માડીના મનડે તે

એવા વાંકો વસયા રે લોલ’

‘મારા કારજડે કોરાણો સાહ્યબો રે લોલ

રાધાના શામળિયે મારા હૈયા હર્યા રે લોલ,
મારું ના માનો તો મોરલડીને પૂછજો રે લોલ’

મારી પરણોતરનું ગદ્ય ભાવવાહી, પદ્યમય બન્યું છે, ‘મનખાની મિરાત’

નવલકથામાં આવતું ભજન દા.ત. -

રસિયાએ પિયાલા પીધા રે
કાલ્ય કોણે દીઠી છે
ગળા હૂઘી એ માંલ્યા રે
કાલ્ય કોણે દીઠી છે
ફોકટ ફેરા ફાલ્યા રે
કાલ્ય કોણે દીઠી છે.

‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’ માં આવતી કાવ્યાત્મક પંક્તિઓ દા.ત. -

મહિયરનાં સખ બેનીએ વિસારી મેલ્યાં
કાટાળા મારગ તમને દેખાણા ચ્યમના બેની
દેખતા ડુંગર તમે વહાલા ચ્યમ કીધાં ?
અને
‘તમે વહમા તે કાન તમે મથૂરા રીઝ્યા
તમે નગણા તે કાન તમને કૂબ્જ ગમ્યા
અમે જનમ વિજોગણ જમના તે
કાન તમે પાછા આવો તો ચ નહીં રે મલીએ !’

‘દાદાના દેશમાં’ આવતું કરુણ ગીત -

કેવા મારા આચપતના લેણ
લલાટે લખ્યાં એવાં કેવા વેણ
દાદા કેરા દેશની હું તો
દિશા ભૂલી જી
હાંકો વીરા સાંઢણી એ દિશ

હંકારો ભેરુ સાંઢણી એ દિશ

જેના વાવલડે મારાં

વહાણાં ઊગ્યાં જી.

ઉપરોક્ત ગીત વિશે જોસેફ પોતાના હૃદયની વાત કહે છે -

‘દાદાનો દેશ વાળું અંતિમ ગીત મારા ગામમાં વિવાહ ટાણે પરણેલી ને પરણું-પરણું થઈ રહેલી છોકરીઓ હલકભેર ગાતી, એમાં જે આસ ટપકતી તે મારા કાળજે કોતરાઈ ગયેલી.’

‘દરિયા’ નવલકથામાં આવતા લગ્નગીતો, ભંગી સમાજના લોકોના હૈયાની મસ્તીને બતાવે છે -

‘કાનજી ભગત રૂડા મોટેરા માણસ

કસના માડીની લાડી દરિયાનાં આણાં

વાજાં વાગેને ઢોલી-ઢોલીડા નાચે

ચારે દિશાએ રૂડાં ઘડિયાળા ગાજે

બાપાનાં ઘર બેનીએ વિસારી મેલ્યાં

‘સામૈયું ભલે આયું સામૈયું

મોટેરાનું મનગમતું

મોતીકે વઘાપું ને કંકુ છંટાપું

મોટેરાનું મનગમતું’

જોસેફની ભાષામાં આવતા ગીતો, ભજનો, રાજીયા, કવિતાઓમાં એક અલગ જ સંગ્રહ થઈ શકે તેટલી રચનાઓ છે. આ પદ્ય-ગદ્યને રસાળ બનાવે છે. જોસેફ પોતાની નવલકથાઓમાં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો વિનિયોગ સારી રીતે નાવિન્ય સભર રીતે કરી શકે છે. દા.ત. - ‘ઘુણ તો ભૂવોયે નાળિયેર તો ઘર ભણી જ ફેકે !’

‘સોળ વિશ્વાતી એક બદામ’

‘ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો’

‘ભંગિયાની છોકરીને કરહલી મળી’
 ‘બુંદ સે બીગડી હો જસે ભી નહીં સુઘરતી’
 ‘કોઆ કભી મોર નહીં બન શકતા’
 ‘આમ કે આમ ઓર ગુઠલિયો કે દામ’
 ‘પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ’
 ‘ભિખારીને ભાગ્યે કુબેર રીઝવા’
 ‘લાકડીએ માર્યા જળ કાંઈ છૂટા નથી પડતાં’
 ‘નવ-નવ નેજાં થવા’, છાણે વેંછી ચડાવો’
 નેવાંના પાણી મોંભારે ચડાવવા’,
 ‘છોકરીની જાત્ય અને ઉકરડાની ગત્ય.’

જોસેફની ભાષાની દૃષ્ટિએ નાવિન્ય સભર કૃતિ ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષામાં’
 અદ્યતન કવિતા સર્જકો જેવી રીતે નામ ધાતુના ક્રિયા રૂપો રચે એવી રીતના રૂપો, ઉપમાઓ,
 વાક્ય ખંડો જોસેફનું ભાષાકર્મ બતાવે છે. દા.ત. -

‘એ ક્ષોભાઈ ગઈ.’
 ‘મોનાઈ ગઈ હતી,’ ‘મેં એને આસ્વાસી’.
 ‘કરુણાળું ઈશ્વરને મે પાશ્યું’
 ‘ગંગાના શીતળ સ્વરછ જળમાં અમે સ્નાન્યા’
 ‘શૂળ ભોંકાયું હોય એમ વિદ્રુપાઈ જતો’
 કેટલીક નાવિન્યમય ઉપમાઓ દા.ત. -
 ‘રુમલાચેલા રોઝ જેવા માણસો’

‘નીંદામણ કરતા ખરું મૂળ ટોચાયને છોડવો નંદવાય એમ ભાભીનો ચહેરો
 ઓઝવાય ગયો.’

‘રફ્ટીક શી દંતાવલી’, ‘મારી મનોવેદના મારા ચહેરે વિદ્રુપાઈ રહી’
 ‘એના ગોરા ગોરા મુખડા ઉપર કેસૂડા ગમકી ઊઠ્યાં’
 ‘આંખોમાં વિલસતો વિશ્વાસ, હું વિમાસી રહ્યો હતો.’

કેટલાક તાજગી સભર શબ્દો વપરાય છે. દા.ત.

‘માંગલિકતાના લેન્સ’, ‘આત્માસોતો આહત’

‘ભયો ભયો અંધકાર’, ‘મન ડુંમાઈ ગયું’

મન લક્તું હતું, પ્રેમ પરિસર, આત્મોપમ્ય, ચારિત્ર્યહનન, અપ્રત્યાસિત પ્રેમનું નૈવૈધ, અઢ્ઢહાસી ઊઠી, કિનારા કશી, ઘેનાવા લાગ્યા, અનુભૂતું ઇું, જોસેફ શિક્ષિત, કેળવણીકાર અને અભ્યાસી સર્જક છે. એક લેખક તરીકે પોતાના સર્જનમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો વિનિયોગ શિક્ષિત પાત્રોના મુખે આવે છે. દા.ત. - લક્ષ્મણ, સરિતા, અલ્પેશ, સિલ્વિયા, એના પિતા, દિવ્યા, હેન્રીખ લાઉઘર, મઘર કેરોલિના, સુવર્ણા આ પાત્રોના મુખે અંગ્રેજી શબ્દો ફૂટે છે તો હિન્દી શબ્દો પણ વિનિયોજ્યા છે. ‘આ જન્મ અપરાધી’ માં સુરેન્દ્ર, વર્મા જેવા પાત્રો હિન્દીભાષા બોલે છે. જો કે ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિમાં હિન્દીનો બહૂધા ઉપયોગ ગમતો નથી. તો જાનપદી, ગ્રામીણ પાત્રોના મુખે પરિવેશ અનુકૂળ લોકબાનીનો ઉપયોગ દા.ત. મેઠી, કંકુ, ટીહો, વાલજી, ભવાન ભગત, ગૌરી, અંબા, ચંચળી, ગુણી, દરિયા, કસનો જેવા પાત્રો તળપદી લોકબાનીને જીવંતતાથી અભિવ્યક્ત કરે છે. જોસેફ ભાષાના માધ્યમથી કથામાં વિહરતા માનવોનાં માનસિક સંઘર્ષો, લાગણીઓ, વ્યથા, વેદના, વિપદાને સહજ રીતે અભિવ્યક્ત કરી દે છે. એ જોસેફની ભાષાની સફળતા છે. શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ કહે છે કે -

‘ભાવ-ભાષામાં આવતા નિર્મળતા અને સોંસરાપણું લેખકની કળાગત ખેવનાને ચીંધે છે એ નાની સુની વાત નથી.’

જોસેફ મેકવાન ‘આંગળિયાત’, ‘મારી પરણોતર’, ‘મનખાની મિરાત’, ‘દરિયા’ જેવી નવલકથામાં જે તે ઘરતીની, પરિવેશની ગ્રામીણ લોકબોલીનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી કળાને ઉજાગર કરી શક્યા છે. શ્રી કાન્તિલાલ દવે તેથી ઉચિત કહે છે કે -

‘આ નવલકથાનું મારી દષ્ટિએ, મહત્વનું પાસુ એ એની ઘીંગી, લોકમાંથી પાંગરીને બળકટ બનેલી સાચુકલી લોકબાની છે. લેખકની પોતાની એ બાની છે એટલે તેઓ એની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શક્યા છે.’

જોસેફનું ભાષાકર્મ સર્વોત્તમ કક્ષાનું રહ્યું છે. જોસેફ મેકવાનના સમગ્ર સાહિત્ય સર્જનનો એની ભાષાના સંદર્ભે અભ્યાસ થઈ શકે એક સ્વતંત્ર મહાનિબંધ લખી શકાય એવું બળકટ પોત ભાષાના સત્વનું જણાય છે.

જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓની ભાષાશૈલીનો અભ્યાસ કર્યા પછી હવે આપણે અહીં જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓની ભાષાશૈલીનો અભ્યાસ કરીશું.

સાહિત્યના બીજા પ્રકારોની જેમ નવલકથા પ્રકારમાં પણ ભાષાનું મહત્વ નિર્વિવાદ છે. ક્યાંક ક્યાંક શૈલીથી આપણે ભાષાનો અર્થ સમજી શકીએ છીએ. જો ભાષા સશક્ત હશે, અર્થગરિમાથી સંપન્ન હશે તો નિઃસંદેહ તે રચના પ્રસંશનીય હશે. ભાષા પોતાની અંદર ખૂબ મોટી સાંસ્કૃતિક વિરાસત છૂપાવી રાખે છે. જેને આપણે સદીઓથી પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છીએ.

શૈલી દ્વારા અભિપ્રાય સામાન્ય રીતે કોઈ વાતને સ્વસ્થ અને આકર્ષક રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. તેનાથી જ શૈલીને લેખકના વિચારોનો પોશાક નહિ પરંતુ ચામડી કહેવામાં આવે છે. નવલકથાઓમાં વર્ણનાત્મક, આત્મકથાત્મક, પત્ર, ડાયરી, પૂર્વદીપ્તિ વગેરે શૈલીઓ પ્રચુકત કરવામાં આવે છે.

જ્યાં સુધી જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓનો સંબંધ છે. ત્યાં સુધી તેમાં ભાષાનું સ્ટાન્ડર્ડ સ્વરૂપ જ દૃષ્ટિગત થાય છે. જો કે તે પણ સાચું છે કે લેખક પોતાને સ્થાનીય ભાષાકીય શબ્દોના પ્રભાવથી અલગ નથી કરી શકતો. કારણ કે દેશકાળની ઉપેક્ષા કરીને મૂલ્યવાન કૃતિનું સર્જન સંભવ નથી થઈ શકતું. જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં અભણ પાત્રોના વ્યવહારમાં સ્થાનીય ભાષાબોલીનો રંગ ઊતર્યો છે જે સ્વાભાવિક છે. તેનાથી મોટે ભાગે રચનાની સ્વાભાવિકતા તથા રચનાકારનું પોતાપણું બની રહે છે.

સામાન્ય રીતે જગદીશચંદ્રની નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ”ની ભાષા ભાવાત્મક સંવેગ ધરાવે છે. તેમાં સ્વચ્છ પરિસ્કૃત હિન્દીનું સ્વરૂપ પરિલક્ષિત થાય છે. નવલકથા “ઘરતી ઘન ન અપના” તથા “કભી ન છોડેં ખેત”માં ભાષાના સ્તર પર પાત્રોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. દૂર ગ્રામીણ અભણ (નિરક્ષર) સ્ત્રી પાત્રોની મૌલિકતા તથા

સહજતાને સિદ્ધ કરે છે. અન્ય રચના “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં પરિનિષ્ઠિત હિન્દી અંકિત છે, પરંતુ પંજાબી શરણાર્થીઓની ભાષામાં તેમની સ્થાનીય બોલીનો પ્રભાવ છે. નવલકથા “આઘા પુલ” તથા “ટુંડા લાટ”માં સૈનિક પરિવેશ (વાતાવરણ)ના પ્રભાવથી ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દોનો વ્યાપક રીતે ઉપયોગ થયો છે તથા અનેક સૈનિક કોડ શબ્દોને વ્યવહૂત કરવામાં આવ્યા છે.

જગદીશચંદ્ર ઉર્દૂ ભાષાના સમર્થ જાણકાર છે. તેથી અભિવ્યક્તિના સ્તર પર નવલકથાકારની આમ-જબાન બંધે પરિલક્ષિત થાય છે કે જે વર્તમાન હિન્દી સ્વરૂપને જોતાં, વિશેષતા જ કહી શકાય. જગદીશચંદ્રની આલોચ્ય નવલકથાઓની વ્યવહૂત ભાષામાં દેશી - વિદેશી શબ્દોની સાથે મુંઠાવરા તથા લોકોક્તિઓનો પ્રચુર પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે.

‘ચાદોં કે પહાડ’ કૃતિની ભાષા ભાવપ્રધાન છે. તથા પાત્રો તથા પરિસ્થિતિઓને સ્પષ્ટ કરવામાં સક્ષમ છે. “ચાદોં કે પહાડ” માં ઇત્તર ભાષાઓના શબ્દોનો સમાવેશ યથા સ્થાન દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં ઉર્દૂ તથા અંગ્રેજી શબ્દો છે કે જે પાત્રોના સ્તર તથા વિષયના સમ્યક પ્રતિપાદમાં સહાયક સિદ્ધ થયા છે.

જગદીશચંદ્રએ પ્રસ્તુત કૃતિમાં અતીતની ચાદોંથી લઈને વર્તમાનની ક્ષણો સુધીનું વર્ણન કર્યું છે. નવલકથાના પાત્રો દિનેશ - માલતીનો પ્રથમ પરિચય થયા પછીનું દૃશ્ય જેમાં નવલકથાકારે અન્યોક્તિનો સહારો લઈને વિષયનો આશય સ્પષ્ટ કર્યો છે. “અંધારું સોંદર્યને છૂપાવી દે છે અને ફૂરતાને બહાર પાડે છે. અંધારાની છાતીને ફક્ત અજવાળું જ ચીરી શકે છે. પરંતુ તે અજવાળું ક્યાં છે ?

નવલકથાકારે જાળમાં ફસાયેલી માખીની ચર્ચા સુંદર રીતે કરી છે. જેમાં અન્યોક્તિની છટા વ્યંજિત થાય છે. “પણ માખી જાળમાં ગઈ જ કેમ અને જ્યાં સુધી ગઈ તો પછી પાછી કેમ ન નીકળી આવી ?”

“ચાદોં કે પહાડ”નો કથા નાયક દિનેશ ખૂબ જ સંવેદનશીલ છે. નીચેની પંક્તિઓની ભાષા પાત્રાનુકૂલ છે. “બસ આમ જ મોઢું થઈ ગયું. તું તો જાણે છે કે આ

શહેરમાં જિંદગી આપણા હાથમાં નથી. સમય ઉપર આપણો અધિકાર કેવી રીતે થઈ શકે?”

જગદીશચંદ્રએ “ચાદોં કે પહાડ” માં પૂર્વ-દીપ્તિ શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. નવલકથાની શરૂઆત જ સ્મૃતિઓના પુનરાવર્તનથી થાય છે. કથાનાયક દિનેશ પોતાની અતીતની યાદોમાં ખોવાયેલો છે. “જંગલની પાસે એક નીચા સ્થાન પર સૂઈને તે વિચારવા લાગ્યો. કેવી બેકાર છે તેની જિંદગી ? જેમાં કોઈનો ઈન્તજાર નહિ – ન કોઈના ગમનો બોજ, ન કોઈના સુખની ભાગીદારી” “ચાદોં કે પહાડ” માં સામાન્ય રીતે વર્ણનાત્ક શૈલીનો પ્રયોગ થયો છે.

“આઘા પુલ” નવલકથામાં ઉર્દૂ શબ્દોની સાથે સાથે વિપુલ સંખ્યામાં અંગ્રેજી શબ્દો તથા વાક્યોનો પણ પ્રયોગ થયો છે. કે જે સામાન્ય વાચકની સમજથી દૂર છે. તેમ છતાં પણ નવલકથાની ભાષા પાત્ર તથા વિષયને અનુરૂપ છે. સીમાવર્તી ક્ષેત્રની બિલકુલ પંજાબી બોલી – ભાષા પોતાનું એક અલગ સૌંદર્ય વ્યક્ત કરે છે. ગામનો સરપંચ ગંડાસિંહ કહે છે, “ગામે પોતાના જવાનોની ફતેહ માટે અખંડ પાઠનું આયોજન કર્યું છે. કાલે નવ વાગે સવારમાં ભોગ (પ્રસાદ) છે. તું જરૂર આવજે.”

ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં પંજાબી ભાષાના શબ્દોનો પર પાત્રોની સ્વાભાવિકતાને સ્પષ્ટ કરે છે. સાધારણ ભણેલા-ગણેલા સિપાઈની ભાષા સીધી સપાટ હોય છે. કેપ્ટન ઈલાવત તથા વેટમેન આસારામની વાતચીતમાં અભણ વ્યક્તિની ભાષા અલગ રીતે ઓળખી શકાય છે. “આશારામ ક્યાંનો રહેવાસી છે ? “સાહેબ, જિલ્લો કાંગડા, તહેસિલ હમીરપુર ફેમીલી (કુટુંબ) છે ?”

જ સાહેબ, ઘરવાળી ચાર વર્ષ પહેલાં મરી ગઈ. એક છોકરો છે. ગામમાં મારા ભાઈની પાસે રહે છે.

સૈનિક અધિકારીઓની બોલચાલમાં સાધારણ રીતે પરિષ્કૃત, પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો તથા વાક્યોનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ કે-વેરી ગુડ આફ્ટરનુન. બેસો દર્શન કેમ છે? (શું હાલ છે ?) શું બહું મશરૂફ છો ? કેપ્ટન ઈલાવતે પૂછ્યું.

નો સર. લેફ્ટનન્ટ દર્શનલાલે કહ્યું. સાંભળ્યું છે કે તમારા ગેસ્ટ આવ્યા છે. કેપ્ટન ઇલાવત.”

જગદીશચંદ્રએ વ્યંગ તેમજ પરિહાસપૂર્ણ ભાષાનો યથોચિત પ્રયોગ કર્યો છે. બે સૈનિક અધિકારીઓની વાતચીતની ભાષામાં તેને જોઈ શકાય છે. કેપ્ટન ઇલાવતની તરફ જોતો લેફ્ટનન્ટ જિલ પૂછે છે, “ગુરૂ દેવ શું સમાધિમાં છે ?

કેમ ઇટ. તું પાગલ (ગાંડા) જેવી વાતો કેમ કરી રહ્યો છે. લેફ્ટનન્ટ સિંહે ઊંચા સ્વરમાં પૂછ્યું.

લેફ્ટનન્ટ જિલની અજબ વેશભૂષા જોઈને કેપ્ટન ઇલાવત પૂછે છે,

જિલ, શું તમે ક્યાંય ફેન્સી - ફેસ - શો માં ભાગ લેવા જઈ રહ્યા છો ?

હાશ એવું હોત. તો હું અપ્સરાઓનો રાજકુમાર બની જાત. પાદરીના ગાઉનમાં નહિ. લેફ્ટનન્ટ જિલે દુઃખદ સ્વરમાં કહ્યું.

“આઘા પુલ”માં વર્ણનાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નવલકથાના પાત્રો કેપ્ટન ઇલાવત તથા કેપ્ટન મિશ્રા જ્યારે એકબીજાને મળે છે ત્યારે ખૂબ જ સીધી રીતે પોતાનો પરિચય આપે છે. તે ઉપરાંત યુદ્ધભૂમિનું વર્ણન, યુદ્ધની તૈયારી, મિલિટરીની ભવ્ય મિજબાની તથા સમારોહનું વર્ણનાત્મક શૈલીમાં વર્ણન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે - “હું ઇચ્છીશ કે તમે કિસ્પર્શ થતાં પહેલાં પોતપોતાનો ટાર્ક (કાર્ય) સેન્ડ-માડલ સારી રીતે સમજી લો. તમને મુવમેન્ટ ઓર્ડર ટેલીફોન ઉપર આપવામાં આવશે. પરંતુ તમારે લોકોએ પાંચ વાગ્યા પહેલાં બિલકુલ તૈયાર રહેવું પડશે.”

‘ટુંડા લાટ’ નવલકથામાં અનેક ઉર્દૂ શબ્દોની સાથે સાથે અંગ્રેજી શબ્દો તથા વાક્યોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષામાં સૈનિક કોડનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જગાએ જગાએ મુઠાવરાની છટા ભાષાની ઓજસ્વિતાને વધારી દે છે. “ટુંડા લાટ”ના પાત્રો સૈનિક તથા નાગરિક (સિવિલીયન) વાતાવરણમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હોવાથી, તેમની બોલચાલમાં વાતાવરણીય પ્રવૃત્તિઓ પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ભાષાનો પ્રયોગ પાત્રો તથા વિષયોને અનુરૂપ થયો છે.

“ટુંડા લાટ” નું પાત્ર શંકરદાની અભિવ્યક્તિમાં બાંગ્લા ભાષાની લટક સાંભળવા મળે છે. “તમે સમાચારપત્રોમાં દરરોજ વાંચો છો. પૂર્વ બંગાળથી ખૂબ જ રેફ્યુજી આવી રહ્યા છે. કલકત્તા ભરાઈ ગયું છે. આ રેફ્યુજીઓના ખાવાપીવા તથા મદદ માટે પૈસા, કપડાં, લત્તા ભેગા કરાઈ રહ્યા છે.”

સેનાના સામાન્ય સિપાઈની ભાષાભિવ્યક્તિમાં ખુરદુરાપન જોવા મળે છે. (દેખાઈ આવે છે.) “સાહેબ, હિંમત રાખો. અમે તમને લઈ જઈશું. – હાકિમસિંહે ભાર દઈને કહ્યું.”

રણક્ષેત્રમાં તૈનાત સેના સમક્ષ યુદ્ધવ્યુહ સંબંધી ભાષા વિષયાનુકૂલ છે. કર્નલ માન કહે છે “બેઝીકલી, આ ચાર્ટ પણ પહેલા ચાર્ટની નકલ છે. પરંતુ તેમાં દુશ્મન દ્વારા ડિપ્લોયમેન્ટની ડિટેલ્સ આપવામાં આવી છે.”

મેજર જલાલીના કથનમાં યુદ્ધ જીતવાની પ્રબળ આશામાં ભાષાનું ઓજસ વિદ્યમાન છે, “મેન, જો આપણે આજે ટકી ગયા અને દુશ્મનના હુમલાને નાકામ (નિષ્ક્રિય) કરી દીધો તો ઓલ ઓનર્સ કમ ટુ અસ.”

“ટુંડા લાટ”ની શૈલી વર્ણનાત્મક છે. બધા પાત્રો એક નિશ્ચિત ઘરી પર પરિક્રમા કરતા જોવા મળે છે. સંગીત વિદ્યાલયનું એક દૃશ્ય, “હવે તો ભાઈ, તેં ફોજની નોકરી છોડી દીધી છે પણ અફસરની બીબીની ચમચાગીરી કેમ કરી રહ્યો છે ? કૃપાલ આ ચમચાગીરી નથી. શિષ્ટાચાર છે. એક વાત જણાવી દઉં. આર્મી લાઈનમાં જે સંબંધ એક વખત બંધાઈ જાય છે તે મરતા સુધી કાયમ રહે છે.”

યુદ્ધક્ષેત્રના વર્ણનમાં સરળ શૈલીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. બંને જીયો આગળ પાછળ કાચા રસ્તા પર આગળ વધવા માંડી. અડધા કિલોમીટર પછી પાછી સડક આવી ગઈ. સડક ખરબચડી અને થોડી સાંકડી હતી.

‘ઘરતી ઘન ન અપના’ નવલકથાની ભાષા સરળ સમજી શકાય તેવી તથા સામાન્ય સ્તરીય છે. તેને દરેક માનસિક સ્તરની વ્યક્તિ વાંચી શકે છે, સમજી શકે છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં જ્ઞાનીય શબ્દો, મહાવરા, લોકોક્તિઓનો ભરપૂર સમાવેશ થાય છે. તે જ

કારણે ભાષાની સમ્પ્રેષણ ક્ષમતા બળવાન છે. જગદીશચંદ્રએ યત્ર-તત્ર અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કે જે પાત્રાનુકૂલ ભાષા અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યને વિકસિત કરે છે. નવલકથાના પાત્ર ડૉ. બિશનદાસની અભિવ્યક્તિમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો સ્પર્શ છે. પ્રસ્તુત કૃતિના કથનની રીત સીધી સરળ છે. લેખકે વર્ણનાત્મક શૈલીના માધ્યમથી ભાષાભિવ્યક્તિને ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં પૂરતી સફળતા મેળવી છે.

“ઘરતી ઘન ન અપના”માં પ્રયુક્ત ભાષાના કેટલાક ઉદાહરણ દૃષ્ટવ્ય છે જે સ્થિતિ તથા પાત્રને અનુકૂળ છે. ચૌધરી હરનામસિંહની ભાષા ગ્રામ્ય છે. “કુતાની ઓલાદ, તે ઘોડી ખુલ્લી કેમ છોડી દીધી હતી ?”

ગામના લંપટ ચુવકોની ભાષામાં તેમની સ્થાનીયતાનો રંગ ચઢેલો છે.

એકવાર ચુમ્મી લેવા દે.

તે મને બધા મુરબ્બા આપી દીધા છે.”

“ઘરતી ઘન ન અપના”માં મહાવરા લોકોક્તિઓનો સફળ પ્રયોગ થયો છે. જેમકે “મેં તેને જવાબ આપી દીધો હતો કે બીજાના તેલથી કુળનો દીપક નથી પ્રજ્વળી શકતો.”

ગોરો કમીનો અને કાળો બ્રાહ્મણ બંને હરામી હોય છે.

“ઘરતી ઘન ન અપના”માં આસન્ન સ્થિતિને વ્યક્ત કરવામાં ભાષા નિતાન્ત સજીવ થઈ ઉઠે છે. થાકેલો કાલી છેવટે ગામ પાછો કરે છે. તેના કથનમાં વિષયનો આશય ધૂપાયેલો છે કે જે તેના ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટ કરે છે. “બીજે ક્યાં જાત. માણસ જ્યારે બધી જગ્યાએથી નિરાશ થાય ત્યારે ઘેર જ પાછો ફરે છે.”

જગદીશચંદ્રની વસ્તુસ્થિતિનું ચથાતથ વિવરણ કરતા જવું તે તેની શૈલીની એક વિશેષતા છે. સામાન્યતઃ “ઘરતી ઘન ન અપના”માં વર્ણનાત્મક શૈલીના સુંદર ઉદાહરણ રહેલા છે.

“કાલીદાસ, નિરાશ થવાની કોઈ જરૂર નથી. મારી પાસે રૂપિયા હોત તો તરત જ કાઢીને આપી દેત. જ્યારે મેં તારા કાકાને આપ્યા હતા તો તને આપવામાં શું વાંધો હોય.

હમણાં એક દીવાલ પાકી કરી લો. ભગવાને ઇચ્છ્યું તો બે વર્ષમાં ઉપર ચોબારો પણ બની જશે.”

‘કભી ન છોડે ખેત’ કૃતિમાં પંજાબી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી શબ્દોનો પણ યથાસ્થાન ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જગાએ જગાએ કહેવતો, – મહાવરાનો સમાવેશ ભાષા-શૈલીની રોચકતા તથા અર્થગાંભીર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે. નવલકથામાં પ્રચુક્ત ભાષા પાત્ર તથા વિષયને સર્વથાનુકૂલ છે. જશવંતકૌરના કથનમાં વિષયની પ્રાસંગિકતા સમાયેલી છે. “એક ભેંસનું દૂધ ત્રણે પી લે છે. આજે ઘરમાં દૂધ પીવાવાળું કોઈ નથી.” જશવંતકૌરના ઉક્ત કથનમાં મારવા-કાપવાના વિષયનો પ્રસંગ છૂપાયેલો છે.

ગામમાં વાણિયાની ભાષા તેની વ્યાવસાયિક બુદ્ધિનો પરિચય આપે છે. “તારું સાચું-ખોટું વિચારી લે. મને એવો કોઈ માર્ગ સુઝતો નથી કે જેનાથી સાપ પણ મરી જાય અને લાકડી પણ ન તૂટે.” ઉક્ત વાક્યમાં પાત્રાનુકૂલ ભાષાનો ઉપયોગ થયો છે.

“કભી ન છોડે ખેત”ના શિક્ષિત પાત્રોની ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરોની ભાષા તેનું ઉદાહરણ છે. ડૉ. ગોપાલ કહે છે કે સર્જિકલ સ્પેશ્યાલીસ્ટને તત્કાલ મોકલી દો.”

જગદીશચંદ્રએ પ્રસ્તુત કૃતિમાં પંજાબી શબ્દોનો પ્રયોગ જાટ પાત્રોના ચરિત્ર તથા વાતાવરણને અનુકૂળ રીતે કર્યો છે. પરંતુ આ શબ્દોને જે રીતે હિન્દી વ્યાકરણ અને ખડી બોલીના લય વિધાનમાં બાંધવામાં આવ્યા છે. તે અનેક જગ્યાએ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. “જૈલદારા અસીં જીવતા જ મરી ગયા. અરે મારો જુવાનપુત્ર સાનું દગો કરી ગયો.”

“કભી ન છોડે ખેત”માં પ્રચુક્ત મહાવરા તથા લોકોક્તિઓ પણ ઉલ્લેખનીય છે. ઘાટ ઘાટનું પાણી પીવું.

“સાંજના સમયે કુતરું રડે તો સમજવું કે કોઈ મુસીબત આવવાની છે.”

આલોચ્ય નવલકથા “કભી ન છોડે ખેત”ની શૈલી – સંવાદ બહુલ છે. પાત્રોના કથન સંવાદના માધ્યમથી આગળ વધે છે. શંકર સાક્ષી તથા પોલીસની વાતચીતનો સંદર્ભ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. “હાય હું મરી ગયો શંકર દહાડા.

જરનેલસિંહે ભાર વધારી દીધો. બતાવ સરકારી સાક્ષી બનીશ કે નહિ ?
બનીશ. શંકરે વિનંતી ભર્યા શબ્દે કહ્યું.”

‘મુઠ્ઠી ભર કાંકર’ નવલકથામાં પણ અંગ્રેજી, પંજાબી વગેરે શબ્દોનો પ્રચુર ઉપયોગ થયો છે. નવલકથામાં યથાસ્થાને મહાવરા, લોકોક્તિઓનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે. “મુઠ્ઠી ભર કાંકર”માં ભાષા પાત્ર તથા વિષયને અનુકૂળ છે. ભાષાનો ઉપયોગ પાત્રના માનસિક ગઠન અનુસાર થયો છે. શિક્ષિત-અશિક્ષિત, ગ્રામીણ-શહેરી, પાત્રોની ભાષામાં પરિવર્તન થયું છે. “મુઠ્ઠી ભર કાંકર”નો સુબેદાર માફૂસિંહ કહે છે, “રઠૈર રિટાયર્ડ ફોજી વપરાયેલા કારતૂસ જેવો હોય છે.” અભણ તાઉના કથનોમાં ગ્રામીણતા જળકે છે, “પરંતુ મારી લુગાઈ એક પળ માટે પણ સૂતી નથી. આખી રાત બિલાડીની જેમ કોઠામાં મુકેરની જેમ ધૂમતી રહી.”

“મુઠ્ઠી ભર કાંકર”માં પ્રચુક્ત મહાવરા લોકોક્તિઓનો સુંદર પ્રયોગ થયો છે.
“ઉદાહરણ અવલોકનીય છે.

“તલ ઘરવાની જગા ન હોવી.”

“ચોર ઉચકકા ચૌઘરી ગુંડી રાંડ પ્રધાન.”

“મુઠ્ઠી ભર કાંકર”માં પ્રચુક્ત સંવાદાત્મક શૈલીના કેટલાક ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે. દુનીચંદ કહે છે. કરોલબાગના મુસલમાનોની પાસે ખૂબ જ ગોલા-બારૂદ હતો. પાકી રાઈફલો અને પિસ્તોલો હતી. વિલાયતી બોંબ પણ જરૂર હશે.”

પશુ વ્યાપારી તથા ચૌઘરીની વાતચીત સંવાદાત્મક શૈલીનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

“હા ચૌઘરી, બોલો શું કિંમત લેશો ?

તમે બોલો, વેપારી તમે છો.

માલિક તો આપ છો.

કિંમત ખરીદનાર બતાવે છે.”

“ઘાસ ગોદામ”ની ભાષા સર્વથા પાત્રો તથા વિષયને અનુરૂપ પ્રચુક્ત થઈ છે. નવલકથામાં વર્ણનાત્મક તથા સંવાદાત્મક શૈલીના માધ્યમ દ્વારા વિષય-વિવેચનનો પણ

યથાસ્થાને પ્રયોગ થયો છે. જગાએ જગાએ મુહાવરા તથા લોકોક્તિઓનો પ્રયોગ સંદર્ભની મહત્તાને રેખાંકિત કરે છે.

“ઘાસ ગોદામ’માં શિક્ષિત-અશિક્ષિત, નેતા, મંત્રી, વાણિયો, ખેડૂત વગેરેની હાજરી રચનાની રોચકતાને વધારે છે. જો કે પ્રસ્તુત કૃતિમાં અંગ્રેજી શબ્દોનું પાત્રો સાથે સમાયોજન છે. જેની ભાષાભિવ્યક્તિમાં પૂરતી વિભિન્નતા છે. ગામનો અભણ ખેડૂત તથા શહેરના ચતુર નેતાની ભાષામાં સ્પષ્ટ વિભાજક રેખા દેખાય છે. નવલકથાના સાકાર, મહત્વાકાંક્ષી પાત્ર ઉત્તમ-પ્રકાશની ભાષાનું ઉદાહરણ ઉલ્લેખનીય છે. “માસાજી, આ જમીન પર જૂના ધર્મસ્થાન હોવાના. ગ્રાઉન્ડ પર જ એકવીઝીશનથી એન્જેમ્પશન માટે એપ્લીકેશન આપવાની છે.” એક બિલકૂલ ખેડૂતની ભાષા સર્વથા પોતાનું અલગ જ વૈશિષ્ટ્ય દર્શાવે છે. ક્યારેક સાંભળ્યું હતું કે અમારે ઘેર હલ પંજાબી, સુહાગે તથા ખેતીવાડીના બીજા ઓજાર ખરીદવા માટે બહારથી લોકો આવશે અને બાલનની કિંમત આપશે.”

“ઘાસ ગોદામ’માં પ્રયુક્ત મુહાવરા તથા લોકોક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે. “ચોરીનો માલ, લાઠીઓના ગજ.”

“સવારથી જ કાગડો છાપરે બેસીને બોલી રહ્યો હતો.”

“ઘાસ ગોદામ’માં વર્ણનાત્મક શૈલી, સંવાદાત્મક શૈલીનો પ્રયોગ થયો છે. જેમ કે, “મુખીની હવેલીમાં જવા બાબતમાં વિચારતા તેને કાંઈક ગભરાટનો અનુભવ થયો. તે બહુ દિવસથી ન તો મુખીની પાસે ગયો હતો કે તાઉ કે બંસીલાલ મળ્યા હતા.” આ પંક્તિઓમાં માનસિક સ્થિતિનું સટીક વર્ણન થયું છે.

સંવાદાત્મક શૈલીનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે. “ભાઈ, કાલે વાત તો થઈ હતી કે પિક્ચર જોઈશું. તે સાંભળ્યું નહિ હોય.

ક્યું પિક્ચર જોયું ?

નરગિસ, રાજકપૂર અને દિલીપનું નામ છે આરજૂ.

ઉપરોક્ત નવલકથાઓની ભાષાશૈલીનું અવલોકન કરવાથી જાણી શકાય છે કે જગદીશચંદ્રએ સરળ, અભિઘાત્મક તથા વિવરણાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ સર્વત્ર કર્યો છે. સંશિલ્ષ્ટ શબ્દો તથા વાક્યોના પ્રયોગથી વિરત રહેવાનો પ્રયાસ લેખક દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જગદીશચંદ્ર ઉર્દૂ તથા અંગ્રેજીનું વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી આ રચનાઓ અંતર્ગત તેનો સહજ પ્રયોગ જોવા મળે છે. “ઘરતી ઘન ન અપના” તથા “કભી ન છોડે ખેત”માં સ્થાનીય બોલાતી ભાષા (પંજાબી)નો પણ યત્રતત્ર પ્રયોગ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે “ચાદોં કે પહાડ” થી “ઘાસ ગોદામ” સુધીની નવલકથાત્મક કૃતિઓમાં ઉર્દૂ, અંગ્રેજીનો પ્રચુર પ્રયોગ જોવા મળે છે.

જગદીશચંદ્રની બધી નવલકથાઓમાં વર્ણનાત્મક – સંવાદાત્મક શૈલીનો ચથેષ્ટ પ્રયોગ થયો છે. નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ”માં પૂર્વદીપ્તિ શૈલીનો સ્કુટ પ્રયોગ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે જગદીશચંદ્રની રચનાઓમાં સરળ શૈલીમાં યથાસ્થિતિનો કોઈપણ જાતના લપેડા વગરના મૂળ તથ્યનો આશય સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

૬. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓનું ઉદ્દેશ્ય :

જોસેફ મેકવાન ભવાટવિના નાનાવિધ અનુભવોથી ઘડાયેલા છે. તેમણે યથાર્થ જીવનને પોતાના સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું છે. જગત, જિંદગીની સત્યતાને પોતાના અનુભવ વિશ્વમાં બોળીને કલાત્મક કૃતિનું અવતરણ કરતા જાય છે. આ જગત અરણ્યમાં જે પીડાથી વેદનાથી વલોવાયા છે, જે જોયું, જાણ્યું, સંવેદ્યું તેને જીવનને, માનવને પ્રતિબદ્ધ રહી સર્જનમાં સ્થાન આપેલ છે. માણસ તરીકે જોસેફ પોતાના બાંધવ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ છે, એમના સર્જનમાં પીડિત તોયે ખુમારી નહીં ત્યજતા લોકોની વાત સામાજિક રીતે પ્રતિબદ્ધતાથી આવે છે. માટે જોસેફ મેકવાન કહે છે ‘અમે કલા પ્રમાણી છીએ, પણ જીવનને ઘોખો દઈને નહીં.’ જોસેફ મેકવાન સામાજિક રીતે પ્રતિબદ્ધ સર્જક છે. તેઓએ જે જીવન દર્શન કર્યું, તેને ઘટનાનું, વસ્તુનું રૂપ આપી, રૂપબદ્ધ કરી કલાના ચાકડે ચડાવી જીવનને દર્શાવતા વ્યક્ત કરતા કલાને ઉજાગર કરતા જાય છે. શ્રી જોસેફ મેકવાન કહે છે કે -

‘મારી સામે એમના જીવન હતા, એ જીવનને વેઠેલા દુઃખ દવધા હતા, એમના પડખાં સેવતા, એમની પ્રીત પાંગતે ખેલતા એ પોતીકિ વ્યથાઓ વાગોળતા હોય ત્યારે

એના ચોકક્સ સાક્ષી બની રહેતાં એમના પ્રાકૃત અને મનોવ્યાપારો અને જગ વ્યવહાર ન્યાળતાં મારા કલેજે કશુંક કોળતું જતું હતું, કણસતું જતું હતું. આજે એ જ મારા શબ્દોમાં નેમળી રહ્યું છે. શોષાતાં, રિબાતાં, રલવરતાં, વલવલતાં ન તો'યે ખુમારી ના છોડતા આ જીવતરોને મેં એમના જીવન પ્રણયનમાં રસાઈને અનુભૂત્યાં છે, આજે ય અજંપો આપતી અને કલમ ગ્રહાવતી એ જ ચંત્રણાઓ મને જંપવા નથી દેતી, બસ આથી વધીને કાંઈ મોટું પ્રદાન નથી, નથી કોઈ ચોકક્સ દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન, હું જે છું તે મારા સર્જનમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છું.'

જોસેફ મેકવાન જે લોકો વેદનામાં પીસાય છે તો'ય ડગી જતા નથી. ખુમારી છોડતા નથી. એ લોક જીવનની, વાસ્તવિકતાને સર્જકની હેસિયતથી આલેખવા પ્રતિબદ્ધ છે. જોસેફનો ઉદ્દેશ્ય, હેતુ માનવતાનો પુરસ્કાર કરાવો તે છે, જે સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, અસ્મિતા વિલુપ્ત થઈ રહી છે. તેની વાત જોસેફ નવલકથામાં કરે છે. 'આંગળિયાત' માં એક આથમી ગયેલી સામાજિક સંસ્કૃતિનો અચ્છો આલેખ છે. 'મારી પરણેતર' માં અસ્પૃશ્યતાના સવાલને, સામાજિક મર્યાદાઓને મંચ પૂરું પાડે છે. 'ગુણી' ના ચરિત્ર દલિત સમાજની નારીના આંતરિક ઓજસ્વીતાને પુરસ્કૃત કરે તો 'ભૂપત' ના ચરિત્ર દ્વારા વાઘરી સમાજના યુવકની અંદર રહેલા તેજને સાકાર કરે. જોસેફ મેકવાનની સામાજિક નિસ્બત અહીં દૃષ્ટે પડે છે. 'દાદાના દેશમાં' કે 'માવતર' નવલકથામાં કુંવારી માતાઓના આશ્રમ અને કુંવારી માતાઓની સમસ્યાને રૂપ પૂરું પાડે છે. પોતાની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા, શોષિત, વ્યથિત, પીડિત, દલિત પાત્રો તરફની છે. તેથી જોસેફના સર્જનમાં માનવ જીવનની, સામાજિક જીવનની સમસ્યાને રૂપ મળે છે. તેનો નિયોડ, માર્ગ મળે છે. ને જોસેફની પ્રતિબદ્ધતા નજરે ચડે છે એક ખૂલ્લાપણું. વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરવામાં જોસેફ ઉત્તમ રહ્યા છે. તેમના હેતુ, પ્રતિબદ્ધતાને વિવેચકો, સર્જકો પણ વખાણે છે. શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ કહે છે -

'એમની કૃતિઓમાં એમણે એમના ભાવકો પાસે પેટ ચોર્યું નથી, મન મૂકીને એ મોકળા થયા છે. - કથા વાર્તામાં તો એ ક્યારેક કળાના ભોગે જીવતરને વ્હાલ કરતા જીવનવાદી કળાકાર ભાસ્યા છે. એમનો એક એક અનુભવ વમળોની કક્ષાએ રહી જતો ઠાલો

નથી હતો, બલકે એમાંથી વિચાર બંધાતો આવે છે. અને અંતે એમનો જીવન વિચાર તથા જીવન અભિગમ એમાંથી કળાઈ આવ્યા વિના નથી રહેતો.’

જોસેફ મેકવાન પોતાના સર્જનમાં ઉદ્દેશ્ય હેતુ પરત્વે સજાગ રહ્યા છે. તેમની પ્રત્યેક કૃતિમાં પ્રતિબદ્ધતા કળાયા વિના રહેતી નથી. નવલકથાકાર તરીકે કૃતિનું સર્જન કરતા સર્જક છે. સામાજિક ખેવાથી લખે છે, પ્રતિબદ્ધતાને વફાદાર છે. જોસેફ મેકવાન સામાજિક નિસબત, ધરાવતા પ્રતિબદ્ધ સર્જક જેવી લલક, સમાજ પ્રત્યેના આલેખનની ટીસ જોસેફ મેકવાનમાં સંવેદી શકાય છે. જોસેફના રેખાચિત્રો કે પન્નાભાભીમાં એ અખિલાઈથી ઉજાગર થાય છે. જોસેફ કહે છે કે -

‘મારા લેખનને મેં નિરૂદ્દેશ્ય ક્યારેય નથી માન્યું. સાહિત્ય સર્જનને મેં નિજાનંદનો શોખ કદીયે નથી માન્યું ... હું લખું છું જીવન પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાથી, સચ્યાઈ પ્રત્યેના સ્નેહથી, અનુભૂતિ પ્રત્યે ઈમાનદાર રહેવું મને હંમેશા લાવ્યું છે.’

જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓની સમી ... કરતા જોસેફ એક જીવન કળાકાર તરીકે, જીવતરને વહાલ કરતા સર્જક તરીકે ઉપસી આવે છે. જોસેફભાઈના સર્જનમાંથી પ્રગટ થતો માનવ સમાજ, માનવીય સંબંધોની ભવ્યતા, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની માવજત, ચરિત્રોનું ઊંચાઈએથી આલેખના, કથા વસ્તુની સર્વોત્તમ કાળજી, મૌલિકતા સાથે વાસ્તવનું ચિત્રિકરણ કૃતિમાં આવતું જીવન ચિંતન, કરુણા, સેવામયતા, માનવતાનું જતન અને માનવીય સમસ્યાનું નિરૂપણ પરંપરા સાથેનું સંઘાન અને ભાષાકર્મ જોસેફની પ્રતિબદ્ધતા, સામાજિક અનુરાગ, દલિત પાત્રોની ગરિમાનું આલેખન ધ્યાનાર્હ રીતે થાય છે.

આપણે જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓના ઉદ્દેશ્ય પર ચર્ચા કરી. હવે અહીંથી આગળ આપણે જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓના ઉદ્દેશ્ય વિશે ચર્ચા કરીશું.

જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓનો સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ કર્યા પછી જાણવા મળે છે કે જગદીશચંદ્રની નવલકથાત્મક સંવેદના વાચકના મન-મસ્તિષ્કને સંપૂર્ણ રીતે ઊંડાઈથી સ્પર્શ કરે છે. સંવેદનાની વ્યાપક પકડને કારણે જગદીશચંદ્રનો કથ્યપક્ષ,

ઓજસ્વી, વિચારસંપન્ન તથા રસમય બન્યો છે. સાથે સાથે માનવસંવેદનાથી નાસીપાસ નવલકથાકારના જીવનદર્શનનો સ્પષ્ટ અનુભવ થયો છે. આમ, જગદીશચંદ્રની કૃતિઓ “જીવન માટે કળા”ની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. જગદીશચંદ્રની તમામ નવલકથાઓ “ચાટો કે પહાડ” “આઘા પુલ” “ટુંડા લાટ” “ઘરતી ઘન ન અપના” “નરક કુંડ મેં બાસ” “કભી ન છોડે ખેત” “મુઝી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ” વાતાવરણની પરિસ્થિતિઓના મહત્વપૂર્ણ વળાંક સુધી પહોંચીને કડુણ બને છે. પરંતુ તેનાથી રચનાને અસાધારણતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે રચનાકાર એક નિર્દિષ્ટ કૃત સંકલ્પ જીવનદર્શનની સ્વીકૃતિને અભિવ્યક્ત કરે છે. પરિણામ સ્વરૂપે હિન્દીના ઇ.સ. ૧૯૬૦ પછીના નવલકથાકારોના જગદીશચંદ્રની સમાજ સાપેક્ષ દ્રષ્ટિ તેમની રચનાઓમાં ક્યાંય મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા દેતી નથી. એજ જગદીશચંદ્રની મહત્વની સફળતા તથા વિશેષતા છે. તેમનો અનુભવ અને ચિંતન વાસ્તવિકતાની નક્કર ભૂમિ પરથી નિશ્ચિત થઈને વ્યાપક સંવેદનાત્મક ઊંડાઈની સાથે જોડાય છે.

આપણે ઉપર જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં કથાવસ્તુ, પાત્ર અને ચરિત્ર ચિત્રણ, દેશકાળ અને વાતાવરણ, સંવાદ, ભાષાશૈલી અને ઉદ્દેશ્ય જેવા ઘટકોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. જોસેફ મેકવાનનો જન્મ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૫ માં ગુજરાતમાં થયો હતો. જ્યારે જગદીશચંદ્રનો જન્મ નવેમ્બર, ૧૯૩૦ માં પંજાબ પ્રાંતમાં થયો હતો. તે સમયે આઝાદીની ચળવળ ચરમસીમા પર હતી. ભારતની આઝાદી પછી ભારતનો જનસમુદાય જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહ્યો હતો. તે આ બંને નવલકથાકારોએ અનુભવ્યો હતો અને તેથી જ તેમની નવલકથાઓમાં તત્કાલિન સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિવેશની અસરો જોવા મળે છે. ઉંચ-નીચના ભેદભાવ, દલિતો પ્રત્યેની ઉજળિયાતોની હિનદ્રષ્ટિ, વિસ્થાપિતોના પ્રશ્નો, ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ, શહેરીકરણને કારણે બરબાદ ખેડૂતોની સમસ્યાઓ વગેરે જેવી બાબતોને આ બંને નવલકથાકારોએ પોતાની નવલકથાઓમાં ઉજાગર કરી છે. જોસેફની પહેલી નવલકથા “આંગળિયાત” ઇ.સ. ૧૯૮૬ માં પ્રગટ થઈ. તેમની નવલકથા સર્જનયાત્રા ઇ.સ. ૨૦૦૧ માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા “દરિયા” સુધી

અવિરતપણે ચાલુ રહી. એજ સમયે હિન્દી સાહિત્યમાં જગદીશચંદ્રજી જોસેફજીના સમકાલિન નવલકથાકાર તરીકે ઉપસી આવે છે. કારણ કે, જગદીશચંદ્રની પ્રથમ નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ” ઇ.સ. ૧૯૬૬ માં પ્રગટ થઈ અને તેની નવલકથા સર્જનયાત્રા ઇ.સ. ૧૯૯૪ માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા “નરક કુંડ મેં બાસ” સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહી. આમ, આ બંને નવલકથાકારો ભાષાની દ્રષ્ટિએ અને સ્થળની દ્રષ્ટિએ અલગ છે. તેમની નવલકથાઓમાં વર્ણિત સમસ્યાઓ પણ ક્યાંક ક્યાંક સમાન તો ક્યાંક ક્યાંક અલગ જોવા મળે છે. આમ, આ બંને રચનાકારો સમકાલિન નવલકથાકારો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ઉપસંહાર :

જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની બધી નવલકથાત્મક કૃતિઓને શિલ્પની કસોટીથી તપાસતાં, તેમાં મનની ભાવનાઓ, વિચારો તથા અનુભવોનું સામંજસ્ય જોવા મળે છે. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓ ભાવનાપ્રધાન, ચરિત્રપ્રધાન, સમસ્યાપ્રધાન કથાનકને લઈને નિર્મિત થઈ છે. ઉપરોક્ત નવલકથાઓના પાત્રોની પસંદગી બહુસેત્રીય છે—શિક્ષિત—અશિક્ષિત, શહેરી—ગ્રામીણ, જમીનદાર—ખેતમજૂર વગેરે સ્ત્રોતોમાંથી પાત્રો લેવામાં આવ્યા છે. તે જ કારણે તેની સંવાદ—પ્રક્રિયામાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. પાત્રોના સંવાદ દેશકાલ તથા વાતાવરણને અનુકૂળ છે. એવું નથી કે શ્રીનગરના સુરભ્ય પહાડી વર્ણનમાં, નિર્જર જલપ્રવાહના ચિત્રણમાં સુદૂરના પહાડી ભાગોની ઝલક બતાવવામાં આવી હોય. જગદીશચંદ્રએ શિલ્પતત્વોના સમ્યક નિર્વાહ માટે ભાષાશૈલીનો ઉચિત પ્રયોગ કર્યો છે. તેવી જ રીતે જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓ “આંગળીયાત” “લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા” “બીજ—ત્રીજના તેજ” “મારી પરણેતર” “આ જન્મ અપરાધી” “મનખાની મિરાત” “માવતર” “દાદાના દેશમાં” વગેરેમાં ચરોતરી તળપટ્ટી ભાષાશૈલીનો ઉચિત પ્રયોગ કર્યો છે. તેમની કૃતિઓમાં પાત્રો તથા વિષયને અનુરૂપ ભાષા—વિધાન જોવા મળે છે. શૈલીના સંબંધમાં જગદીશચંદ્રજી નૂતન પ્રયોગશૈલી તરફ કાંઈ વિશિષ્ટ ઝુકાવ રાખતા નથી. સીધી સરળ વર્ણનાત્મક શૈલીમાં પાત્રોના ભાવવિચાર સ્પષ્ટ કરે છે. નવલકથાકારે પોતાની વર્ણનાત્મક શૈલીને સંવાદાત્મક પોશાક પહેરાવીને ઉદ્દેશ તથા પાત્રોના મહત્વને નિર્વિવાદ તથા અકાદ્ય બનાવ્યા છે. “કભી ન છોડે ખેત” “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં વર્ણનાત્મક શૈલીની સાથે સાથે પાત્રોના મંતવ્યોની જાણકારી તેમના સંવાદો દ્વારા થતી રહે છે. ફક્ત એક નવલકથા “ચાદોં કે પહાડ” માં પૂર્વ—દીપ્તિ શૈલીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપરોક્ત વિવેચન પછી જગદીશચંદ્રની મહત્વપૂર્ણ ત્રુટીઓ (મર્યાદાઓ)ને રેખાંકિત કરવી આવશ્યક છે કે જે શિલ્પગત નિર્બળતાના સૂચક છે. “ચાદોં કે પહાડ”માં કથાબંધનો સમુચિત નિર્વાહને થયો તે કથાનકની કમજોરી છે. તેમાં લેખકની ભાવનાઓ

સ્વસ્થ વિચારો પર અતિક્રમણ કરે છે. “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”ના કથાનક નિર્માણમાં વિચારોનો અતિરેક જોવા મળે છે. આ નવલકથાઓનું કથાસ્થળ દિલ્હી નગર વિસ્તારમાં આવેલું ગામ બસઇ-દારાપુર છે. ઉપરોક્ત નવલકથામાં દેશ-વિભાજનથી ઉત્પન્ન શરણાર્થી સમસ્યાને મુખ્ય મુદ્દો બનાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ પેઢીઓથી દિલ્હીને જાણતા લોકો મોટર જોઇને તથા લીંબુનું શરબત પીને હેરાન થઇ જાય, તે અસ્વાભાવિક લાગે છે. કારણ કે દિલ્હી સદીઓથી દેશની રાજધાની રહી છે.

જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓ “ચાદોં કે પહાડ” “આઘા પુલ” “ટુન્ડા લાટ” “ઘરતી ઘન ન અપના” “કભી ન છોડેં ખેત” “મુઠ્ઠી ભર કાંકર” તથા “ઘાસ ગોદામ”માં નવલકથાકારની શબ્દ સામર્થ્યની કમી ખટકે છે. જગદીશચંદ્રએ કદાચ તે જ કારણે ઉર્દૂ તથા અંગ્રેજી શબ્દાવલી તથા વાક્યગઠનનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે.

જોસેફ મેકવાન તથા જગદીશચંદ્રની નવલકથાઓમાં દલિતોની સમસ્યા, વિસ્થાપિતોની સમસ્યા, જમીન અધિગ્રહણની સમસ્યા, ખેડૂતોની જમીન શહેરી વિકાસમાં જતી રહેતા ખેડૂતોના જીવનની વિડંબનાઓની સમસ્યા, બેરોજગારીની સમસ્યા, સામાજિક ઉતાર-ચઢાવની સમસ્યા, વર્ગવિગ્રહ જેવી અનેક વિશેષતાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે. જોસેફ મેકવાનની નવલકથાઓમાં દલિતોના જીવન સંઘર્ષ તથા પાટીદારો દ્વારા દલિતોની અપહેલના તથા અપમાનજનક વ્યવહારની અને આવી મુશ્કેલીઓને કારણે ધર્મપરિવર્તનની મજબૂરી વગેરે જેવી બાબતો ખુબ ઊંડાણપૂર્વક પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. કારણ કે સ્વયં લેખક પણ આ સમસ્યાઓના શિકાર બન્યા છે. તેમણે આ મુશ્કેલીઓ સહન કરી છે, અનુભવી છે અને જાણી-પરખી છે. તેથી તેઓ પોતાની નવલકથાઓમાં દલિતોના જીવનસંઘર્ષની કથની કહેવામાં સત્યની અતિ નજીક રહ્યા છે. આવી જ રીતે હિન્દી સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર જગદીશચંદ્ર પણ તેમની નવલકથાઓમાં દલિત તથા પછાત વર્ગના લોકોના જીવન સંઘર્ષની સમસ્યા, ખેડૂતોની જમીનના અધિગ્રહણ પછીની પરિસ્થિતિથી ખેડૂતોના જીવનમાં ઉદ્ભવતી મુશ્કેલીઓ તથા વિસ્થાપિતો માટે કોલોનીઓ બનાવવા માટે શહેરીકરણને કારણે ગામડાઓના વિનાશની સમસ્યા પ્રસ્તુત કરવામાં ખુબ જ સફળ થયા છે. સાથે સાથે

“આઘા પુલ” તથા “ટુંડા લાટ” જેવી નવલકથાઓ દ્વારા સૈનિકો તથા સૈન્યના અધિકારીઓના જીવનસંઘર્ષની વિડંબનાઓ પણ વ્યક્ત કરવામાં જગદીશચંદ્ર સફળ રહ્યા છે. તેમની નવલકથાઓ શહેરી પરિવેશ, ગ્રામીણ પરિવેશ, પ્રેમ વિષયક તથા યુદ્ધ વિષયક સમસ્યાઓને પાઠકો સામે પ્રસ્તુત કરે છે. જોસેફ મેકવાન તથા જગદીશચંદ્ર બંને સ્વતંત્રતા પુર્વ તથા સ્વતંત્રતા પછીના સમયના રચનાકાર હોવાને કારણે આધુનિક ભારત અને આઝાદ ભારતના સમાજમાં સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક તથા સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓને વિવિધ વર્ગના પાત્રોના માધ્યમથી નવલકથાઓની કથા કંડારવામાં સફળ રહ્યા છે.

બધું મળીને, નવલકથાકાર જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્રએ પોતાના સામાજિક ચથાર્થતા બોજને સુચારુ રીતે કૃતિઓમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે. જોસેફ મેકવાન અને જગદીશચંદ્ર પોતાના મૂળ કથ્યને અત્યંત રીતે નવલકથાઓમાં શિલ્પમાં ઢાળવામાં સફળ થયા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ :

- (૧) જોસેફ મેકવાન : આંગળિયાત.
- (૨) જોસેફ મેકવાન : લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા.
- (૩) જોસેફ મેકવાન : મારી પરણેતર.
- (૪) જોસેફ મેકવાન : મનખાની મિરાત.
- (૫) જોસેફ મેકવાન : બીજ-ત્રીજનાં તેજ.
- (૬) જોસેફ મેકવાન : આ જન્મ અપરાધી.
- (૭) જોસેફ મેકવાન : દાદાના દેશમાં.
- (૮) જોસેફ મેકવાન : માવતર.
- (૯) જોસેફ મેકવાન : દરિયા.
- (૧૦) ડૉ. બાલુભાઈ બારડ : જોસેફ મેકવાનનું નવલકથા વિશ્વ.
- (૧૧) ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર : અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા.
- (૧૨) સં. જોસેફ મેકવાન : અમર સંવેદન કથાઓ.
- (૧૩) જગદીશચંદ્ર (વકતવ્ય) : યાદો કે પહાડ.
- (૧૪) એજન.
- (૧૫) આજકલ - નવી દિલ્હી, જુલાઈ-૧૯૭૩.
- (૧૬) 'આલોચના' - ત્રૈમાસિક, જૂન, ૧૯૭૭.
- (૧૭) જગદીશચંદ્ર (કથાશેષ) : આઘાપુલ.
- (૧૮) 'સૈનિક સમાચાર' ૧૧-માર્ચ-૧૯૭૯.
- (૧૯) ડૉ. બંસીધર : હીન્દીની આંચલિક નવલકથાઓ, સિદ્ધાંત અને સમીક્ષા.
- (૨૦) જગદીશચંદ્ર : મુઝી ભર કાંકર, 'અપની ઓર સે' (પ્રથમ સંસ્કરણ).
- (૨૧) જગદીશચંદ્ર : યાદો કે પહાડ.
- (૨૨) જગદીશચંદ્ર (કથાશેષ) : આઘાપુલ.
- (૨૩) જગદીશચંદ્ર : આઘાપુલ.
- (૨૪) જગદીશચંદ્ર : ટુંડાલાટ.

- (२५) जगदीशचंद्र : कली न छोडे जेत.
- (२६) जगदीशचंद्र : मुह्नी लर कंकर.
- (२७) जगदीशचंद्र : घास गोडाम.
- (२८) जगदीशचंद्र : धरती धन न अपना.
- (२९) जगदीशचंद्र : नरक कुंड में बास.
- (३०) डॉ. इकिरभाई पटेल : स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी और गुजराती के सामाजिक उपन्यासों का तुलनात्मक अध्ययन.
- (३१) डॉ. सारस्वत परमार : जगदीशचंद्रका उपन्यास साहित्य अेक सामाजिक अनुशील.
- (३२) डॉ. कैलासनाथ पांडेय : उपन्यासकार जगदीशचंद्र, संवेदना और शिल्प.